

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 103 (17432)

2007 чылдың
АВГУСТ 23,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Ажыглалда кирер тудугда

АЖЫЛ ДОКТААШ КЫНМАС УЖУРЛУГ

Дүүн Тыва Республиканың Чазак Даргазының ора-лакчызы Шолбан-оол Иргит найысылал Кызылдың мурнуу микрорайонунда чаа туттунуп турар улуг спорткомплекзинге чедип, ында ажыл-иштиң байдалы-биле танышкан.

Эрткен чылдың октябрьда-ла ажыглалга кирген турар ужурул турган бо тудуг акшаландырышкын уржуундан саадаан. Ында «Баморуктудуг» организациязының Анвар Резаев удурткан тудугулары ажылдап турар. Улуг спорткомплекзинин тудуунга көрдүнген 264 миллион рубльдин чеден ажыг миллионунун ажылдары кылдынган болуп турар. Кыры шывыгылыг дош орду болгаш хурей-жир, волейбол, баскетбол залдарыг комплекстин оран-савалары

белен, ам ында колдуунда инженер-четки ажылдары эгелээн. Бир кол чүве котельнаяны тургузары. Соок кыш келбээнде, котельнаяларны кылып доозар, оларның бирээзи ажыглалга турар, эскези курлавырга белен турар.
«Бөгүн тудугжуларның чар-

тыын чандырыптар ужурга таварыштывыс, чүге дизе 90 кижиге эмигелер хире ажыл хемчээли чок. Бир эвес акшаландырышкын үзүктелбес болза, бүгү күштү долузу-биле ажыглап тургаш, ажылды үш-дөрт ээлчеглиг кылдыр организаптап болур бис» — деп, Анвар Резаев байдалды тайылбырлады.

— Дүүн чаа ТР-ниң Чазак Даргазы-биле байдалды чугаалажып көргөш, баштай 25 миллион рубльди, оон дараазында неделяда база ол хире акшаны шилчидерин дугуруштувус. Саң-хөө яамызы-биле ниитизи-биле 80 миллион рубльге ат салдынган. Ажылды

Удурткучулар туттунуп турар объектини эргий кезип, кайда чүү чугула херек болуп турарын тодарадып, дугурушкан.

Бистиң корр.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

үш ээлчеглиг кылдыр организа-таарын дилеп-тур мен. Неделяның пятница санында чыылгаш, ажыл кайы хире чоруп турарын доктаа-мал контрольга алыр бис. Ажыл доктааш кынмас ужурулг — деп, Шолбан-оол Советович чугаа-лады.

Тыва Республиканың Чазаанда

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ БИЛИИШКИНИ БОЛГАШ ДЕТКИИШКИНИ

Тыва Республиканың Чазааның август 17-де болуп эрткен ээлчеглиг хуралына Россия Федерациязының Президентизинин Тывага чораанының түңнелдерин болгаш ооң берген даалгаларын күүседир талазы-биле республиканың эрге-чагырга органнарының сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол хуралды ажыдып тура, республика Хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан байырлал хемчеглерин белеткээринге болгаш эрттиреринге идепкейлиг киришкени дээш Чазак кежигүннеринге өөрүп четтиргенин илереткен.

Россия Федерациязының Президентизинин Тывага чораанынга бедик үнелелди бергеш, улуг күрү-нениң баштыңының республиканың удурткучузу-биле ужурашканы тыва чонну хүндүлээни, Тыва Республиканың Чазааның полити-ти, угланышкынын деткээни, ооң боттандырылары-биле планнап алган ажыл-чорудулгазынга бүзү-рээни ол деп үнелелди берген. Президент-биле ужуражылга үезинде болган чугааның утказын хуралдың киржикчилеринге Шол-

бан Валерьевич таныштырган.

Ужуражылга дөртөн ажыг ми-нута уламчылаан. Тываның Чаза-аның Даргазы республиканың социал-экономикага хөгжүлдээниң байдалын күрүне Баштыңыга илеткээш, бурунгаар хөгжүлдее шаптыктап турар кол-кол айты-рыгларны тодаргайлааш, нарын байдалдан үнериниң кандыг ар-галары барын чугаалаан. Респу-бликаның экономиказының инфра-структуразының хөгжүлдээни кон-чуг багай, ону бирги ээлчегде шитпирлээри кол айтырыг болуп турарын Шолбан Кара-оол айты-кан. Республикада энергетика кү-чүлери шуут мырыңай чедишпейн турар, ол чокта кандыг-бир бурун-гаар шимчээшкин дугайында чу-гаалаары берге. Энергетиканы хөгжүдери-биле холбашкан айты-рыгны сайгарып тургаш, Шолбан

Кара-оол ийи неделя мурнунда Олег Дерипаско-биле ужуражылга үезинде Кызылдың аэропортун ажылгаарынга болгаш тус черниң хөмүр-дажы-биле ажылдаар элек-тростанциязының тудуунга инвес-тиция төлөвилелдерин киририне ооң сонургалдыын Президентиге чугаалаан. Владимир Путин ону деткээш, хуу инвесторларның социал программаларны боттандырырынга киржир ужурулуун демдеглээн.

Республиканың социал эконо-миказын дүрген хөгжүдериңге ажыктыг транспорт системазының чок болуп турары шаптыктап турар. Ооң уламындан кири сөөрт-кен чүьктериниң өртээ аар, бойдуз курлавырларының күчүзүн долу-зу-биле ажыглаар арганы бер-бейн келген. Курагино — Кызыл аразының демир-орук тудуунун төлөвилели Тываның салым-чолун-га канчаар-даа аажок улуг ужу-рузалыг болуп турар. Ол дээр-ге, чүгле ажылчын олуттар эвес, республиканы чурттуң транспорт инфраструктуразынга кириери кончуг улуг рольду болур. Рес-публиканың Чазаа бодунун тала-зындан ону моон соңгаар шимчедир

дээш идепкейлиг киржир ужурулг.

Тываның автомобиль орукта-рының четкизин хөгжүдериңче улуг кичээниң салыры негет-тинип турар. Ооң-биле холбаштыр Шолбан Валерьевич Хандагайты — Ак-Довурак — Абаза оруунга федералдыг ужуру-дузалыг авто-магистраль эрге-байдалын бээри-ниң, Бояровка — Тоора-Хем оруун доозарынга хөреңгини тус-кайлап бээриниң дугайында айты-рыгны көдүргөн. «Тываавиа» бү-дүрүлгезин катап тургузарынга ды-ка хөй инвестиция негеттинип тура-рының дугайында чугаа база болган.

Шолбан Кара-оолдун чугаа-лааны-биле алырга, Президент республиканың тудуг индустрия-зының байдалын кичээниң салган, ол чокта ниити респу-бликаның экономиказын көдүрери, мурнады хөгжүдери национал төлөвилелдерни шитпирлээри болдунмас. Чазак Даргазы Тыва тудуг материалдары-биле бодун долузу-биле хандырып шыдаар бойдуздуң чиг эт курлавырлары барын Владимир Путинге чугаалаан.

(Улаңчызы 2-ги арында).

Ужуражылга

ЧОННУҢ КАДЫЫ ДЭЭШ

Август 21-ниң хүнүнде ТР-ниң Чазааның Даргазы-ның оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак ТР-ниң ка-дык камгалал сайды Александр Ооржак, рес-публиканың СПИД аарыын-дан камгалал төвүнүн улуг эмчизи Наталья Ооржак база РАЕН-ниң академиги, профессор, полиомиелит болгаш вирустуг энцефа-литтериниң эртем-шинчилел институтунун директору Михаил Михайлов, биолог-тук эртемнер кандидаты, «Новодез» эртем-бүдү-рүлгө каттыжылгазының доцентизи Елена Кудря-цева-биле албан езузунун ужуражылгазын эрттир-ген.

Бо ужуражылга «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин аайы-биле август 20-21 хүннеринде республикага болуп эрткен «Вирустуг гепатиттер болгаш ВИЧ-инфекция-биле холбашкан амгы үениң чидиг айтырыглары» деп эртем-практиктик конференцияның кызыгаарына планна-тынган. Конференцияга респу-бликаның бүгү эмнелге черлери-нин удурткучулары, инфекцио-нист, эпидемиолог эмчилер, кожуун педиатрлары киришкен болгаш айтырыглар онза айыыл-дыг аарыглардан камгаланыр болгаш оларны эмнээрине хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Вирустуг гепатиттер-биле чоннуң аарыгы сөөлгү чылдарда эвээжеп тура-даа болза, бо аарыг ам-даа эм-нелге ажылдакчыларын дүврөт-пишаан. Бо угланышкынга ажыл-ды ам-даа ханыладыр чорудары негеттинип турар.

Ужуражылга үезинде про-фессор М.Михайлов республи-каның эмнелге черлери-биле, ылаң-гыя СПИД-тен камгалал төвүнүн ажылдакчылары-биле хөй чыл-дарда уламчылап турар үре-түнелди кады ажылдажылга-зынга сеткили таарзынганын иле-реткен. Бо кады ажылдажылга-ның ачызында республикада вирустуг гепатиттер-биле аарыыр байдал экижил турар, ынчалза-даа ам-даа шитпирлээр айты-рыглар эвээш эвес дээрзин про-фессор айткан. Ылаңгыя амга чедир БЦР-лаборатория чок болуп турары багай. Оон аңгыда удавас республикаже кириер деп турар демир-орук тудуу-биле холбаштыр база бүгү делегейде агаар-бойдуздуң чылып тура-рының салдары-биле республи-кага саргылар көвүдээр айыыл тургустунуп турар. Ооң-биле кады саргы энцефалиди кедереп болур дээрзин М.Михайлов сагындырган. Ынчангаар бо хире улуг ажылды чорудар бетинде бо угланышкынга шыңгыи шин-чилел ажылын чорудары чугула.

А Дамба-Хуурак бодунун ээлчээнде медицина төлээлерин республиканың Чазааның тала-зында болгу дег хемчеглерни алырын аазаан болгаш респу-бликаның кадык камгалал адыры-ның бурунгаар хөгжүлдээни, чоннуң кадыын камгалап алыры-биле ажылдап кылдынып турар хемчеглерин таныштырган.

Бистиң корр.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ БИЛИШКИНИ БОЛГАШ ДЕТКИШКИНИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ылаңгыя хөй хемчээлдиг цементини бүдүрерин организастаар бүгү таарымчалыг байдалдар бар, ол продукцияны Сибирь регионнарының рыноктарына сайгарар арга тургустунар.

Тыва аграрлыг республика, бо адырда байдал дугайында чугаа ужуражылга үезинде кичээнгей чок артпаан. Республиканың Чазаа бо чылын көдээ ажил-агыйны акшаландырырын беш катап улгаттырар дугайында шиитпирни хүлээп алганын, ол көдээни катап тургузарына идегелди берип турарын Шолбан Кара-оол чурттуң Президентизинге дыңнаткан. Чазактын чоокту үеде сорулгазы — хөргүннүң үнүш-дүжүктүрүн катап тургузары, мал ажылына уксаажыдылга хөргүн хөгжүдери болур. Президент көдээни катап тургузар талазы-биле Чазактын ап турар хемчеглерин чүүл-дүгүнүп деткээш, Россияның көдээ ажил-агый сайыдынга тыва көдээ ишчилерге бүгү талалыг дузаны чедирер тодаргай даалганы бээрин аазаан.

В.В.Путин биле Ш.В.Кара-оолдуң ужуражылгазының кол түңнели болза, 2010 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң Программаның федералдыг тускай сорулгалыг программаның деңнелинге ажилдап кылыр дугайында саналды Президентиниң деткээни болур.

Документилерге Владимир Путинниң ат салганын Чазак хуралына Шолбан Кара-оол таныштырган. Элегестиң болгаш оон өске-даа черлерин казымал байлактарын шингээдип алырының, демир-орук тудуунуң, республика иштиниң автооруктарының, чылыг болгаш электроэнергиязын бүдүрер күчүлери көвүдедириниң, тудуг индустриязын болгаш социал адырны хөгжүдериң талазы-биле Тываның Чазааның саналдарын өөренип көрүп тургаш, Программаның төлөвилелин чедир ажилдап кылыр айтышкынын Россияның Чазааның Даргазы Михаил Фрадковка, Чазак Даргазының оралакчызы Виктор Христенкога, сайыттар Герман Грефке, Игорь Левитинге, Юрий

Трутневке Президент берген. Программаның «өртээ» чижеглеп санаарга 30 миллиард рубль болуп турар. Ону амыдыралга боттандыраарга 2010 чылда республика бюджетиниң дотациязының деңнели дыка кудулап бадар, республиканың бодунуң орулгазынын үлү 20-ден 44 хуу чедир өзөр.

В.Путинниң ат салганындан «эң эки чүүл турбас» деп республиканың баштыңы демдеглээш, ооң күүселдезин чедип алыр кончуг чугула болгаш харысалгалыг сорулга Чазак кезигүннериниң мурнунда туруп турарын айтыткан.

Ооң соонда Шолбан Кара-оол республиканың чамдык яамыларының болгаш ведомстволарының ажылынга доктааган. Ажылгалга кирер тудугларны чогуур хуу-саазында дужаавааны дээш Тудуг яамызының ажылын шыңгы шүгүмчүлээш. Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргитке спорткомплекзиниң тудууну декабрь 2-ге чедир ажылгалга кирер ажил-чорудулганы организастаар, хынаар, Чазак Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хууракка республика музейин ажылгалга кирер талазы-биле шак-ла ындыг даалганы бергенин Шолбан Валерьевич Чазак кезигүннеринге дыңнаткан. Чазак Даргазының оралакчызы И.В.Чучевке Россияның Көдээ ажил-агый яамызының деткимчезин ажылгап тургаш, инновация үндезинге бо чылын беш сүт-бараан фермазын катап тургузар даалганы берген.

Республикада кышка белеткел ажилдарының чоруп турарының байдалын Чазак Даргазы улуг сагыш човаашкын-биле чугаалаан. Август 17-ниң медээзи-биле алырга, кышка белеткел 40-50 хуу болуп турар. Мооң-биле холбаштыр Чазак Даргазының оралакчызы В.С.Неделин шыңгы болгаш чөптүг шүгүмчүлелге таварышкан.

Россия Федерациязының Президентизиниң Тывага чораш берген даалгаларын республиканың эрге-чагырга органнары күүседир талазы-биле тодаргай хемчеглерни айтыткан доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган.

ТР-ниң Чазааның Даргазының парлалга албаны.

Көдээниң кышка белеткели

СИГЕН КЕЗИЛДЕЗИ КАЙДА КАНДЫГЫЛ?

Малчыннар Наадымын байырлап эрттиргениниң соонда, көдээниң чурттакчыларына хүн бүрүнүң күш-ажылчы бөдүүн ажил-иши хүннери эгелээш. Оларның мурнунда туруп турар сорулгалар-ла хөй. Удавас дүжүт ажаалдазы эгелээр. А ам дээрзинде эң чугула кол сорулга — аяс хүннерни эң чөптүг ажылгап, мал чемнериниң четчир курлавырларын белеткеп алыры болур. Кым кышка эки белеткенип, мал чемин четчир-биле курлавырлап алыр болдур, аңаа кыш коргунчуг эвес.

Республиканың ажил-агыйларында бар малды мал чемнери-биле хандырырынга 110 муң тонна сигенни белеткеп алыры эргежок чугула. Республикада чайгаар үнген сигенниң 47,4 муң гектар сиген шөлү база 3,5 муң гектар хөй чылдыг сиген тараан шөлдер бар.

Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының медээлерин езугаар алырга, август 20-ге чедир көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери, арат ажил-агыйлары, чурттакчы чон болгаш дузалал ажил-агыйлары 23,3 муң тонна мал чемин белеткээ азы төлөвилээ хемчээлиниң 21 хуузу бооп турар. Сиген кезилдезинде 500 санныг янзы-бүрү техника база 2600 кижича хаара тутунган. Ооң иштинде хол каадыры-биле сиген кезип турарларның саны 800 ажыг. Тожу болгаш Танды кожуннарда мал чемин белеткели бедик темпилиг чоруп турар, оларда төлөвилээ планының 58 чедир хуузу белеткеттинген. Каа-Хем кожун төлөвилээ планын 43 хуу чедирген. Ооң биле чергелештир дыка хөй кожуннарда мал чеминиң белеткели дыка хожудаашкынныг чоруп турар. Чижээ, Бай-Тайга кожун-

да 50-не тонна сиген кестинген. Ол дээрже кожуннуң ниити планының чүгле 1 хуузу-дур. Чеди-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Кызыл, Мөңгүн-Тайга кожуннарда белеткеттинген мал чемнери планнаттыгынының 10 хуузу безин четпес. Эрткен чылды-биле деңнээрге, белеткеттинген мал чемнери оон хөй-даа болза, байдал оожургаарына кандыг-даа чылдагаан бербейн турар.

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Иван Чучевтиң түңнел турары-биле, мал чеминиң белеткелин шалыпкын темпилиг чорударына чер болганда техниканың эргижирээни улуг шаптыкты тургузуп турар. Херектиң ужуру чүгле сиген кезеринге ажылгаар техниканың эргижирээнинде боорундан аңгыда, чаа техниканы садып алырга безин, ону эдиктирип, ажылгап кириеринге тодаргай үе, күженишкиннер негетинер бооп турар.

— Эрткен дыштаныр хүннерде мээң четкилээним ажил-агыйларның аразындан «Каа-Хем» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи 140 муң рубльге тракторга кожар дырбааштарны садып алган. Ону олар үш хүн дургузунда

четчелеп, харын хайындырып кылып келген. Ынчалзажок оларны тракторга кошкаш, сиген шөлүнче үндүрерге, ол-ла хүнүнде ажылгаар арга чок кылдыр кезектелип калган — деп, Иван Васильевич бистиң корреспондентивиске тайылбырлаан. — Ындыг болганда ону садып алырынга чарыгдан акша куруг барганы ол ышкажыл. «МТЗ» септел алырынга артык кезектерни садып алгаш, тракторну септээш, ховуже үндүрген, дораан-на коробказының кожуну чаштай берген. Мындыг деп чүве кайыын турар боор, хандырыкчыларның мурнунга айтырыг тургузары чугула аларган-дыр. А нитизибиле бо чылын сигенниң үнгени эки-дир. Чижээ, чүгле чаңгыс Би-Хем кожуннуң девискээринден Тываның чартык кезинге хергелээр сигенни кезип ап болур-дур. А кезер техника-даа, артык күш-даа чок. Бис чеже-даа кызыдып турзувусса, көдээге чедирип турар дузавыс эвээш байдалдыг. Кижилер-биле ужуражып, чугаалашкаш, оларга дораан дузалалтар арған чок бооп турары-биле бодуну буруулуг кылдыр бодаар ужурга таваржыр-дыр. Пироговтуң тараачын ажил-агыйына чордум, ол тараа ажаалдазын безин эгелей берген-дир. Бо чылын ол гектар бурузунден-не 20-28 центнер чедир дүжүттү ап болур-дур деп көрдүвүс. Өөрүнчү-дур, чүдээр боор, ынчалзажок ол мени бодунуң тараа шыгжаар черинче эдерти: ында эрткен чылгы дүжү-

КАНЧААР КЫШТААР БИС?

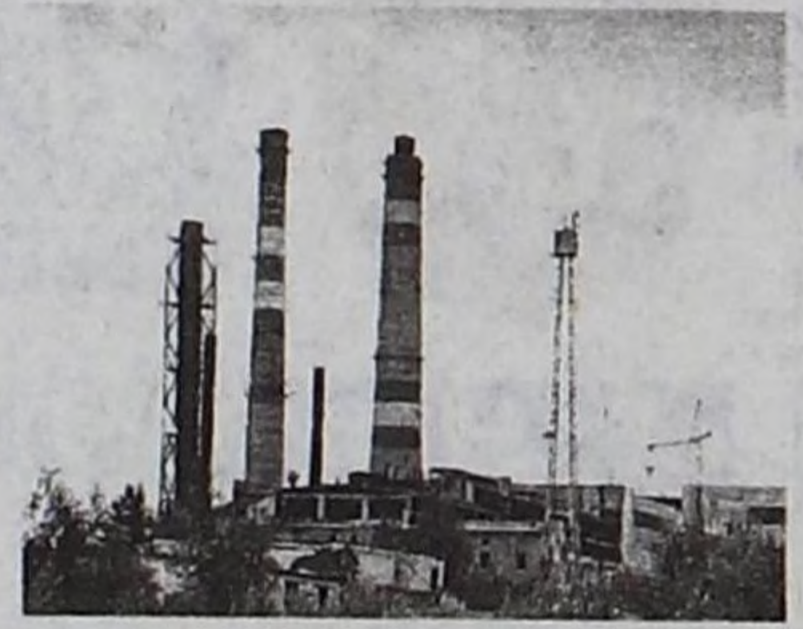
РФ-тиң Президентизи Владимир Путин-биле бистиң республиканың баштыңы Шолбан Кара-оолдуң чоокта чаа ужуражылгазының үезинде бисте энергетика күчүлериң чедишпезиниң айтырыгы тургустунган болгай. Президентиниң кышка кайы хире белен силер деп айтырынга Шолбан Кара-оол: «Кышка белеткенип ап шыдаптар боор бис» деп харылааш, Кызыл хоорайда республиканың кол ЧЭТ-иниң кышка белеткели 70 хуу бооп турарын айтыткан. Ол бадыткалдыг бооп турарын дараазында медээге көргүзерин кызыдып көрээлинер. Бо хүннерде Кызылдың ЧЭТ-те ийи турбина агрегаттарының, үш котел агрегаттарының агар септелгези, №5 турбина агрегадының, №10 котел агрегадының капитал септелгези кылдынган, №3 чылыг дамчыдылганының магистралының 170 метр участогун чаартып солдууру колдуунда доозулган. Ам бир турбина база үш котел агрегаттарының агар септелгезин доозары, дузалал дериг-херекселдериниң септелгезин кылып чорудары арткан.

Ынчалзажок...

«Кызылдың ЧЭТ» ААН 2007 чылдың август 14-те «Каа-Хем хөмүр-даш разрез» ААН-ниң директорунуң саң-хөө талазы-биле оралакчызы С.И.Ефановтуң ат салганы дыңнадыгы алган. Ында айтып турары-биле хергекчилерниң бүгү категорияларына бо чылдың сентябрь 1-ден эгелеп, 1 тонна бөдүүн хөмүр-даштын садып үндүрер өрттээ НӨУ (немештирген өртекке үндүрүг) чокка 805,08 рубль алаар. Ол чүл ол? Ол дээрже хөмүр-даш өрттээниң өзүлдези 41 ажыг хуу болуру ол, ынчал кээрже, чылыг энергиязын бүдүрериниң бот-үнези дыка улгадыр, ЧЭТ-тиң хөмүр-даш садып алырынга чарыгдалдары көвүдээр.

Федералдыг хоойлу езугаар бүдүрүлгө тарифтерни чылда чүгле чаңгыс катап өстүрүп болур, а Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албаны хөмүр-даштын өрттээ 1 тонна дээш чарыгдалдарны санап тургаш 570 рубль кылдыр 2007 чылдың февраль 27-де доктааткан. Күштүг бооп турар тарифтерде хөмүр-даш өрттээниң ынчаар өзери көрдүмзүн чүве болганда, Кызыл ЧЭТ-те хөмүр-даш садып алырынга немелде орулга чок бооп турары-биле ол хөмүр-даш өрттээниң чаңгыс талалыг ынчаар өзүлдезинге чөпшээрерге аргазы чок.

Бо өртектөр өзүлдезиниң тургузуп турары байдал моон ыңайгы септелге кам-

паниязынга болгаш одалга сезонунга белеткелдерге чүгле улуг бергедээшкиннерни тургузарында аңгыда, нитизибиле ЧЭТ-тиң моон сонгаар чогуур деңнелге ажил-даар аргазына улуг кыжаныгы тургузуп турар. Чайгы үеде бүдүрүлгени курлавырлап алганы хөмүр-даш, ол дээрже 10 муң тонна болгай, каш хонук дургузунда дүртлө дээр.

Кызыл ЧЭТ-тиң орулгаларының чаңгыс үнер дөзү хергекчилерниң төлөлгелери. Хөмүр-даш өрттээниң улгатканы-биле холбаштыр чылыг энергиязының бот-үнезиниң өскенин барымдаалап хергекчилерден төлөлгелерин хемчээлин база улгаттырары негеттине бээр. Ынчал кээрже, хөмүр-даш өрттээниң улгаттырганы бир-ле дугаарында хергекчилерниң карманынга барып дээр. А бөгүнде хергекчилерниң Кызыл ЧЭТ-ке чылыдылга болгаш изиг суг дээш өрөзү 17 хуу чедип турда, хөмүр-даштын садар өрттээниң улгаттырганы бүдүрүлгени өрө тамызынче улам чыгаар.

Кызыл ЧЭТ-тиң удуртулгазы «Каа-Хем хөмүр-даш разрез» ААН-ниң удуртулгазына хөмүр-даш өрттээниң чаңгыс талалыг өстүргениниң саң-хөө, экономика, эрге-хоойлу үндөзилелинге хамаарыштыр тайылбыр бээрин дилээни чагааны чоруткан. Ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолга, республиканың энергетика комплекзин харылап турар яамыларга болгаш ведомстволарга чогуур бижиктерни чоруткан. Бо айтырыга оларның кандыг хары бээрин манап турар бис. А манаар үе харыччок арткан, сентябрь 1 келгени-ле бо.

«Кызылдың ЧЭТ» ААН-ниң парлалга албаны.

Интернеттен

Хөөмей-сыгыт Монакога чаңгыланыр

Монаконуң хааны Альбер II тыва хөөмейжилерни бодунуң чуртунче чалаан дээрзин Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Россияның Президентизи Владимир Путинниң Наадым байырлалының хүннеринде бистиң республикага чораанының түңнелдеринге хамаарыштыр парлалга конференциязын эрттирип тура, дыңнадып чугаалаан. Концерттиг аалдап кээриниң дугайында чалаалга күрүне баштыңының бодундан киргени Тываның төөгүзүнде онзагай болушкун бооп турар. Тыва уран чүлдүн кайгамчык бир хевири — хөөмей-сыгыт кайы-даа чуртта улустуң кичээнгейин хаара тудуп кээр ол хире үнелиг бооп турар-дыр.

Кымның шалыңы кажыл?

Сибирьде кым хөйүнү ажилдап ап турарыл? Ол айтырыга хары мындыг бооп турар: улуг эвес акша-шалың Алтай крайның ажил-ишчилеринде бооп турар — 7186 рубль. Даг-алтайлар оон 1,5 муң хөйүнү ажилдап ап турар. Оларның соондан Тыва Республика (10021), Хакасия (10570) болгаш Бурятия (10771) чоруп олурар. Олар барык чаңгыс деңнелде. Статистика көргүзүлгелери-биле алыр болза, эң бедик шалың 14 муң ажыг рубль — краснояр-жыларда.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республикага инвестициялыг ажил-чорудулга дугайында» Тыва Республиканыҥ Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүлдүг деп көргөн*

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та №1171 УХ-1 «Тыва Республикага инвестициялыг ажил-чорудулга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга (2005 чылдың ноябрь 22-де №1425 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунун редакциязы-биле) («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың декабрь 3-те; 2007 чылдың июнь 16-да; «Шын», 2005 чылдың август 29-та; 2007 чылдың июнь 5-те) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2 чүлдүң 1 кезээн «болгаш өске-даа кижилер» деп сөстөр-биле немээр;

2) 5 чүлдүң 6 кезээнде «болгаш капиталдыг салышкынарның өрттэн өскертириниң кезээнге хоойлужудулга актылары

«Тыва Республикага хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүлдүг деп көргөн*

1 чүүл

2006 чылдың июнь 23-те №1741 УХ-1 «Тыва Республикада хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2006 чылдың август 2-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 6 чүлдүг:

а) 1 пунктуга «Россия Федерациязының девискээриниң планнаашкын документилериниң төлөвилелдериниң күрүне экспертизазының Россия Федерациязының Хоорай тудушкунунун кодекзиниң 6 чүүлүнүн 5 болгаш 5.1 пунктуларында айыттынгандан аңгыда, девискээр планнаашкынының, төлөвилел документациязының күрүне экспертизазының, инженер шинчилелдериниң түңнелдериниң күрүне экспертизазының документилериниң төлөвилелдериниң, бир эвес 2004 чылдың декабрь 29-та № 191-ФХ «Россия Федерациязының Хоорай тудушкунунун кодекзин күштүг кылдыр кириериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу-биле өске чүүл көрдүмүнэн болза, төлөвилел документациязының күрүне экспертизазының, инженер шинчилелдериниң түңнелдериниң күрүне экспертизазының болгаш хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының дугайында хоойлужудулганы тус чер бот-башкарылга органның сагып турарын хынаар талазы-биле бүрүн эргелер» деп сөстөр-биле немээр;

б) 2 пунктуга «төлөвилел документилериниң» деп сөстөрни «хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының дугайында хоойлужудулганы тус чер бот-башкарылга органның сагып турарын хынаар талазы-биле девискээр планнаашкынының, төлөвилел документилериниң күрүне экспертизазының документилериниң төлөвилелдериниң» деп сөстөр-биле солдуур.

2) 7 чүлдү дараазында редакция-биле бижиер:

«7 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органның хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле бүрүн эргелер

1. Чурттакчылыг черлерниң тус чер бот-башкарылга органның хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле бүрүн эргелеринге дараазында чүлдүр хамааржыр:

1) чурттакчылыг черлерниң девискээр планнаашкын документилерин белеткээри болгаш бадылаары;

2) чурттакчылыг черлерниң хоорай тудушкунунун төлөвилелдериниң тус чер нормативтерин бадылаары;

3) чурттакчылыг черлерниң чер ажыглалының болгаш тудуг тударының дүрүмненин бадылаары;

4) Россия Федерациязының Хоорай тудушкунунун кодекизи-биле көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, чурттакчылыг черлерниң девискээр планнаашкынының документилериниң үндезинге девискээрни планнаар талазы-биле белеткеттинген документилерни бадылаары;

5) тудуг кылырынга чөпшээрелдерни бээри, капитал тудуг объектилерин тударын, реконструкцияларын, капитал септелге чорударын боттандырып тура, чурттакчылыг черлерниң девискээринде турар объектилерни ажыглалче кириеринге чөпшээрелдерни бээри;

6) туттунган девискээрлерниң сайзыралының дугайында шитпирлерни хүлээп алыры.

2. Муниципалдыг районнарның тус чер

хүлээп алырының талазы-биле саналдарны кириер» деп сөстөрни ап кааптар;

3) 10 чүлдүң 4 пунктузунда «Тыва Республиканың Экономика яамызы» деп сөстөрни «республиканың экономиктиг хөгжүлдениң перспективаларын тодарадып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органы-биле,» деп сөстөр-биле солдуур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, күштүг болур. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№253 УХ-11 2007 чылдың июль 23.

бот-башкарылга органның хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле бүрүн эргелеринге дараазында чүлдүр хамааржыр:

1) муниципалдыг районнарның девискээр планнаашкынының документилерин белеткээри болгаш бадылаары;

2) чурттакчылыг черлер аразының девискээрлериниң хоорай тудушкунунун төлөвилелдериниң тус чер нормативтерин бадылаары;

3) чурттакчылыг черлер аразының тустунда девискээрлериниң чер ажыглалының болгаш тудуг тударының дүрүмненин бадылаары;

4) Россия Федерациязының Хоорай тудушкунунун кодекизи-биле көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, муниципалдыг районнарның девискээр планнаашкынының документилериниң үндезинге девискээрни планнаар талазы-биле белеткеттинген документацияны бадылаары;

5) тудуг кылырынга чөпшээрелдерни бээри, капитал тудуг объектилерин тударын, реконструкцияларын, капитал септелге чорударын боттандырып тура, чурттакчылыг черлер аразының тустунда девискээрлеринде турар объектилерин ажыглалче кириеринге чөпшээрелдерни бээри;

6) муниципалдыг районнарның девискээрлеринге боттандырып турар хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазын хандыраарының медээлер системасын чорудары.

3. Хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органның хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле бүрүн эргелеринге дараазында чүлдүр хамааржыр:

1) хоорай округтарының девискээр планнаашкынының документилерин белеткээри болгаш бадылаары;

2) хоорай округтарының хоорай тудушкунунун төлөвилелдериниң тус чер нормативтерин бадылаары;

3) хоорай округтарының чер ажыглалының болгаш тудуг тударының дүрүмненин бадылаары;

4) Россия Федерациязының Хоорай тудушкунунун кодекизи-биле көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, хоорай округтарының девискээр планнаашкынының документилериниң үндезинге девискээрни планнаар талазы-биле белеткеттинген документилерни бадылаары;

5) тудуг кылырынга чөпшээрелдерни бээри, капитал тудуг объектилерин тударын, реконструкцияларын, капитал септелге чорударын боттандырып тура, хоорай округтарының девискээрлеринде турар объектилерни ажыглалче кириеринге чөпшээрелдерни бээри;

6) хоорай округтарының девискээрлеринге боттандырып турар хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазын хандыраарының медээлер системасын чорудары;

7) туттунган девискээрлерниң сайзыралының дугайында шитпирлерни хүлээп алыры.;

3) 10 чүлдүң 5 кезээнде «2» деп санны «4» деп сан-биле солдуур;

4) 14 чүлдүг:

а) 6 чүлдүң 1 пунктузунда «республика ужур-дузалыг капитал тудугунун үндезинге ындыг объектилерни тургузарыга чер участкаларының кызыгаарларын тодарадыр азы ылавылаар» деп сөстөрни немээр;

б) 7-11 кезектер-биле дараазында уткалыг кылдыр немээр:

7. Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазын амыдыралга боттандыраарының планын дараазында

чүлдүрүнн үндезинге белеткээр:

девискээр планнаашкынының талазы-биле хемчеглерниң бижилгезиниң дугайында Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазының кезээниң болгаш оларның күүселдезиниң дес-дараалаан чурумунун;

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының тус чер бот-башкарылга органның саналдарының, ооң иштинде республика ужур-дузалыг инженер-техниктиг чууга объектилериниң болгаш хандырылга четкилериниң, республика ужур-дузалыг транспорт инфраструктуразының чууга объектилериниң тургузунар болгаш туттунар планнарны амыдыралга боттандыраарыга, Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазының составында бадылаттынган көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлерниң кызыгаарларын өскерттириниң дугайында дүрүмнениң үндезинге ооң соонда оларны чурттаар оран-сава тудуунга ажыглаар сорулга-биле черлерни бир категориядан өскезинче шилчидер дугайында шитпирлер хүлээп алырынга хамааржыр саналдарының;

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органның, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органның, тус чер бот-башкарылга органның, соңуургалдыг хууда кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг черлерниң өске-даа саналдарының.

8. Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазын амыдыралга боттандыраарының планын Тыва Республиканың Чазаның эвээш эвес хуусаалыг кылдыр бадылаар, дараазында ол хуусаа төнгөн соонда, ийи чылдан эвээш эвес хуусаалыг кылдыр чаа план белеткеттинер.

Айыттынган планче чыл санында келир саң-хөө чылының бюджетин белеткээри болгаш хүлээп алыры-биле холбаштыр өскерилгелерни кириер.

9. Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазын амыдыралга боттандыраарының планының үндезинге болгаш ону өөренип көрбүшаан Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазын амыдыралга боттандыраарының программасы беш чылдан эвээш эвес хуусаалыг кылдыр белеткеттинген бооп болур.

Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазын амыдыралга боттандыраарының программасын Тыва Республиканың Чазаның бадылаар.

10. Хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының бүрүн эргелиг органы чыл санында Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазын амыдыралга боттандырылганының дугайында илеткелди белеткээр болгаш Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схемазын амыдыралга боттандыраарының планынче, программасынче, өскерилгелер кириериниң дугайында саналдар-биле катар кириер.;

5) 25 чүлдүг 8-19 кезектер-биле дараазында уткалыг кылдыр немээр:

«8. Тыва Республикага хоорай тудушкунунун төлөвилээшкенин девискээр нормативтериниң чогу чурттакчылыг черлерниң чингине планнарны, хоорай округтарының чингине планнарны, а ол ышкаш девискээр планировказының төлөвилелдерин бадылаарыга шаптаразын бооп болбас.

9. Тыва Республикага хоорай тудушкунунун төлөвилээшкенин республика нормативтери чокта девискээр планнаашкынының болгаш планировка төлөвилелдериниң документилериниң чөпшээрелгезиниң болгаш бадылаашкынының дугайында шитпирлерни дараазында чүлдүрн өөренип көрбүшаан хүлээп алыр:

1) хоорай тудушкунунун төлөвилээшкенин тус чер нормативтерин (олар барда);

2) айыттынган документилерге болгаш төлөвилелдерге чогуур девискээрге чурттап турар чоннуң ажил-амыдыралыга чаагай байдалдарны хандыраарының саналгалыг көргүзүлгелериниң дугайында дүрүмнер кирип турар үндезиниг материалдарны.

10. Техниктиг регламентилерде кирип турар болгаш техниктиг өйлелге дугайында хоойлужудулга-биле тодараттынар айыыл чок чорук дугайында дүрүмнени республиканың хоорай тудуг төлөвилээр нормативтери-биле таарыштыраары болдуруп болбас.

Республиканың хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтери девискээр планнаашкынының болгаш девискээрни планнаашкынының талазы-биле айыыл чок

чоруктуң техниктиг регламентилеринге удурланышкак бооп болбас болгаш айыыл чок чоруктуң айыттынган техниктиг регламентилерин өөренип көрүп тургаш белеткеттинер.

11. Бо Хоойлуну өөренип көрбүшаан, Тыва Республикага республиканың хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтериниң составы болгаш утка-шынары, хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органының айыттынган нормативтерни бадылаарының дугайында нормативтиг актызы-биле тодараттынар.

12. Девискээрниң хоорай тудушкунунун төлөвилээр нормативтерин белеткээр дугайында шитпирни Тыва Республиканың Чазаның хүлээп алыр. Ындыг шитпирлерге дараазында чүлдүр кирген турар:

девискээрниң хоорай тудушкуну төлөвилээр нормативтерин белеткээр талазы-биле комиссияны (моон соңгаар бо чүлдүң иштинге – комиссия) тургузарының, составының болгаш ажилдаар чурумунун дугайында дүрүмнер; комиссияның даргазынга хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының удурткучун томуйлаар;

девискээрниң хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтерин белеткээр талазы-биле ажилдарны организаастаарының хуусааларын, акшаландыраарының байдалдарын болгаш өске-даа айтырыгларын тодарадыры.

Комиссияның составынче хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле (хоорай тудушкуну болгаш архитектура органнының) тус чер бот-башкарылга органнының бүрүн эргелиг удурткучуларын Тыва Республиканың бүгү муниципалдыг тургузуларының төлээлери кылдыр кириер.

13. Девискээрниң хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтерин белеткээр дугайында шитпир ону хүлээп алган соонда, беш хонуктуң дургузунда Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, албанның өске-даа медээлерин албан езузу-биле парлаары-биле доктааткан чурум езуугаар парлааттынар ужурлуг болгаш «Интернет» четкизинде Тыва Республиканың Чазаның албан езузунун сайтызынга кириртенген бооп болур.

14. Хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының бүрүн эргелиг органы хоойлужудулга-биле дүштүр девискээрниң хоорай тудушкуну төлөвилээр нормативтерин белеткээр талазы-биле күрүне чагыын кириеринге конкурсту организаастаар болгаш эрттиер.

15. Девискээрниң хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтериниң төлөвилелин комиссияның бүгү кижигүннери ону чөптүг деп санаан соонда, белеткеттинген деп санаар.

Девискээрниң хоорай тудушкуну төлөвилээр нормативтериниң белеткеттинген төлөвилелин хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының бүрүн эргелиг органы Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының баштыңнарының оларның-биле чөпшээрелге кылыры-биле чорудар болгаш төлөвилелди чоруткан хүнден эгелеп үжен хонуктуң дургузунда хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының бүрүн эргелиг органынче чөпшээрелгени бергенин дугайында, бир болза, ойталаанының чылдагааннарын айыттышаан, чөпшээрелжилге бээрден ойталаар дугайында шитпирни чорудар ужурлуг.

16. Бо чүлдүң 8 кезээнде айыттынган хуусаа эрте бергенде, ынчалза-даа ол хуусаанын эртененин соонда, бир айдан орай эвезте, хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының бүрүн эргелиг органы, дараазында шитпирлерниң кайы-бирээзин хүлээп алыр:

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының бүгү баштыңнары оларның чөпшээрелжил турарының дугайында шитпирлерни чоруткан таварылгада – девискээрниң хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтерин Тыва Республиканың бүгү девискээринге ажыглаары-биле бадылаар;

девискээрниң хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтерин чүгле оларның баштыңнары чөпшээрелжил турарының дугайында шитпирлерни чоруткан муниципалдыг тургузуларының девискээринге ажыглаары-биле бадылаар;

девискээрниң хоорай тудушкунун төлөвилээр нормативтериниң кирген төлөвилелин хүлээп албас болгаш ону чедир кылыры-биле дедир чорудар.

Бир эвес бо кезээниң бирги абзазында айыткан хуусаа төнгөн таварылгада, хоорай

тудушкунунун ажил-чорудулгазынын талазы-биле Тыва Республиканын күүсекчи эрге-чагыргазынын бүрүн эргелиг органы шийтир хүлээп албаан болза, девискээрниң хоорай тудушкунун төлевилээр нормативтеринин төлевилелин хүлээп албаан деп санаар.

17. Девискээрниң хоорай тудушкуну төлевилээр нормативтерин бадылаан дугайында шийтирни ону хүлээп алган соонда, чеди хонуктуң дургузунда Тыва Республиканын нормативтиг-эрге-хоойлу актыларын, албанын өске-даа медээлерин албан езузу-биле парлаары-биле доктааткан чурум езуугаар парлааттынар ужурлуг болгаш «Интернет» четкизинде Тыва Республиканын Чазаанын албан езузунун сайтызынга кириртен бооп болур.

18. Девискээрниң хоорай тудушкунун төлевилээр нормативтерин бадылаан дугайында шийтирни ону хүлээп алган

«Өөредилге дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1995 чылдың июль 24-те №336 «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга («Тувинская правда», 1995 чылдың август 10-да; 1998 чылдың январь 10-да; 2001 чылдың март 27-де; 2005 чылдың март 25-те, апрель 9-та; 2006 чылдың март 2-де, август 3-те; «Шын», 2004 чылдың декабрь 31-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 13 чүлдүң 1 кезээнде:

а) 5 пунктунун «б» адаккы пунктузунда «чурум» деп сестү «дүрүм» деп сөс-биле солуур;

б) 6 пунктуда:

«г» адаккы пункту «, бир эвес ыңдыг дугуржугаларны федералдыг хоойлулар-биле чөпшээрер турар таварылгадан аңгыда» деп сөстер-биле немээр;

«е» адаккы пунктуда «албан черлеринин» деп сөстөрни «болгаш автономнуг албан черлеринин» деп сөстер-биле немээр;

2) 15 чүлдү:

а) 4 кезээн дараазында редакция-биле бижиер:

«4. Кол ниити, ортумак (долу) ниити билгиниң өөредилге программаларының болгаш профессионал өөредилге программаларының шиңгээдип алышкыны өөренип турарларның ыяап-ла түңнел аттестация-биле доостур.

Тыва Республиканын күрүне аккредитациязын алган өөредилге албан черлеринге айыттырган өөредилге программаларының шиңгээдип алышкыны өөренип турарларның ыяап-ла күрүне (түңнел) аттестация-биле доостур.

Ортумак (долу) ниити эртемниң өөредилге программаларын шиңгээдип алган өөренип турарларның күрүне (түңнел) аттестациязын чаңгыс аай күрүне шылгалдазының хевиринге эрттиер.

Күрүне (түңнел) аттестациязын чорударының өске хевирлерин девиантылыг (ниитиге айыылдыг) чурумнуг уругларга болгаш элээди уругларга хаагыг хевирин тускай өөредилге-кижизидилге албан черлеринге ортумак (долу) ниити эртемниң өөредилге программаларын шиңгээдип алган өөреникчилерге өөредилге адырында күрүне политиказын ажилдап кылырының болгаш нормативтиг-хоойлу-дүрүм таарыштырылганың талазы-биле хүлээлгелерни боттандырып турар күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы тургузуп болур.»;

б) дараазында уткалыг 4.1-4.7 кезектер-биле немээр:

«4.1. Чаңгыс аай күрүне шылгалдазының түңнелдерин ортумак (долу) ниити эртемниң өөредилге программаларын боттандырып турар Тыва Республиканын өөредилге албан черлери күрүне аттестациязының түңнелдери кылдыр, а ортумак профессионал эртемниң өөредилге албан черлери болгаш дээди профессионал эртемниң өөредилге албан черлери чогуур ниити билгил эртемнеринин дужаап кирер шылгалдаларының түңнелдери кылдыр көөр.

4.2. Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын дужааган кижилерге (моон ыңай – чаңгыс аай күрүне шылгалдазының киржикчилери) чаңгыс аай күрүне шылгалдазының дугайында шынзыдылганы тыпсыр. Шак ыңдыг шынзыдылганың күштүг болур хуусаазы ону алган чылдың дараазында чылының декабрь 31-де төнер.

4.3. Мурнунда чылдарда ортумак (долу) ниити эртемниң өөредилге программаларын шиңгээдип алган кижилерге, ооң иштинде чаңгыс аай күрүне шылгалдазының түңнелдеринин дугайында шынзыдылганының күжүнүң хуусаазы төнмез кижилерге, дараазында чылдарда өөренип турарларның күрүне (түңнел) аттестациязын эрттирип турар үеде чаңгыс аай күрүне шылгалдазын

соонда, чеди хонуктуң дургузунда хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазынын талазы-биле Тыва Республиканын күүсекчи эрге-чагыргазынын бүрүн эргелиг органы оларны Тыва Республиканын муниципалдыг тургузуларының бүрүн органнарынче хоорай тудушкунунун ажил-чорудулгазын хандыраар медээлер системаларынче кириери-биле дамчыдарын хандыраар.

19. Девискээрниң хоорай тудушкунун төлевилээр нормативтеринче өскерилгелер кириерин бот чүүл-биле тодарадыр чурум езуугаар боттандыраар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, күштүг болур Тыва Республиканын Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

257 УХ-11 2007 чылдың июль 23.

дужаар эргени бээр.

4.4. Кыйгыртылга-биле шериг албанын эрттирип турган болгаш шериг албанын халашкан кижилерге шериг албанын халашканын соонда, бир чылдың дургузунда ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче база дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дужаап турар, оларның шериг албанынче кыйгыртырынга чедир чыл дургузунда дужааган чаңгыс аай күрүне шылгалдазының түңнелдерин ажыглаар эргени бээр.

4.5. Күрүне (түңнел) аттестациязын кандыг-даа хевирге чорударының чурумун, ооң иштинде апелляцияларны кириеринин болгаш көөрүнүң чурумун, чаңгыс аай күрүне шылгалдазының түңнелдеринин дугайында шынзыдылганы тыпсырының хевирин болгаш чурумун өөредилге адырында күрүне политиказын ажилдап кылырының болгаш нормативтиг-хоойлу-дүрүм таарыштырылганың талазы-биле хүлээлгелерни боттандырып турар күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы тодарадыр.

4.6. Түңнел аттестацияларның эртем-методиктиг хандырылганы болгаш өөредилгениң деңнел бүрүзү азы чада бүрүзү доостуру билек, билинин болгаш (азы) мергежилдин чогуур деңнелин дугайында күрүне хевиринин документизин тыпсыр доозукчуларның белеткелинин шынарының контрол күрүнениң өөредилге үлегерлеринге дүүштүр өөредилге адырында контроль болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлгелерни боттандырып турар күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы, өөредилге адырында эргелерни боттандырып турар Тыва Республиканын күүсекчи эрге-чагырганың органы хандыраар.

4.7. Тыва Республикага чаңгыс аай күрүне шылгалдазын эрттирерин организастаарынга болгаш ооң түңнелдерин учеттаарынга чаңгыс аай күрүне шылгалдазының киржикчилеринин дугайында база чаңгыс аай күрүне шылгалдазының түңнелдеринин дугайында медээлерни кириер Тыва Республиканын медээлер баазы тургустунар. Медээлер баазаны тургузарын, чорударын болгаш ооң федералдыг медээлер баазы-биле кады ажылдажылганын хандырылганын, ында бар медээлерни алырын Россия Федерациязының Чазаанын тодарадыр чурум езуугаар боттандыраар.

3) 1 кезээн дараазында редакция-биле бижиер:

«1. Хамаатыларны өөредилге албан черлеринче хүлээп алырының ниити негелдерин федералдыг хоойлулар-биле, а күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче чогуур хевирин өөредилге албан черлеринин дугайында чаңгыс аай дүрүмнөр-биле таарыштыраар.

Хамаатыларны эге профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче, ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дужаап киреринин негелдерин тургузукчунун хүлээлгелерин дааскан күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы тургузар.

Ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дужаап киреринин негелде шенелдеринин даңзызын болгаш оларны эрттиреринин чурумун ол өөредилге черлери чоруп турар чылдың февраль 1-ден орай эвесе чарлаар.

г) 4 кезекти дараазында редакция-биле бижиер:

«4.1. Тыва Республикага хамаатыларны өөредилге албан черлеринче хүлээп алырының чурумнарын Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр өөредилге албан черинин тургузукчу тодарадыр болгаш өөредилге албан черинин уставынга быжыглаар.

Эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити болгаш эге профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче хүлээп алырының дүрүмнери тодарагай девискээрге чурттап турар болгаш чогуур деңнелдин өөредилгезин алыр эргелиг бүгү хамаатыларны хүлээп алырын хандыраар ужурлуг.»;

в) 3 кезээн дараазында редакция-биле бижиер:

«3. Ортумак профессионал, дээди профессионал болгаш дээди өөредилге черинин соонда профессионал эртем чедип алырынга хамаатыларның Тыва Республиканын девискээринде күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче хүлээп алышкынын хамаатыларның билдиришкени езуугаар конкурс үндезининге чорудар. Конкурсун негелделери-биле хамаатыларның эртем чедип алыр эргезинге сагылга болгаш чогуур деңнелдин өөредилге программанын шиңгээдип алырынга элээн салым-чаяаныг болгаш белеткелдиг хамаатыларның кири саналгазы магадылаттынган турар ужурлуг.

Ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче база дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дужаап кирерде, артык эргени шериг албанын халашкан хамаатылар, шериг албанының хүлээлгелерин күүседип тургаш, өлүрткен азы шериг кемдээшкинниң соонда, бир болза, аарыгдан чок апарган шериг албанынның уруглары, терроризмге удур операцияларның болгаш (азы) терроризм-биле демисел талазы-биле хемчеглерге киржип тургаш, өлүрткен азы шериг кемдээшкинниң соонда, бир болза, аарыгдан чок апарган кижилерниң уруглары өскелерден артык эргелиг болур. Терроризмге удур операцияларга болгаш (азы) терроризм-биле демисел талазы-биле өске-даа хемчеглерни чорударына киржип турган кижилерни тодарадырының чурумун федералдыг хоойлуларга дүүштүр доктаадыр.

Дужаап кирип турар кижилерниң тодарагай чогадыкчы салым-чаяанын, күш-дамыр болгаш (азы) психологтуг шынарларын негээр белеткелдин угланышкынын (мергежилдеринин) талазы-биле ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче хүлээп ап турда, айыттынган өөредилге черлери чаңгыс аай күрүне шылгалдазы чорутпас эртемнөр аайы-биле конкурс чорудуп турда, түңнелдери чаңгыс аай күрүне шылгалдазының түңнелдери-биле кады өөренип көрдүнер чогадыкчы болгаш (азы) профессионал угланышкынын дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудуп болур. Хүлээп алышкын үезинде чогадыкчы болгаш (азы) профессионал угланышкынын негелде шенелдер чорудуп болур белеткелдин угланышкынын (мергежилдеринин) даңзызын Россия Федерациязының Чазаанын тодарадыр чурум езуугаар бадылаар.

Дээди профессионал эртемниң күрүне өөредилге албан черлеринге шак ыңдыг өөредилге черлеринче хүлээп ап турда, белеткелдин өске угланышкынын (мергежилдеринин) талазы-биле профильдиг угланышкынын дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудар эргени берип болур. Хүлээп алышкын үезинде профильдиг угланышкынга болгаш белеткел (мергежилдер) угланышкынын дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудар дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудар эргени берип болур. Хүлээп алышкын үезинде профильдиг угланышкынга болгаш белеткел (мергежилдер) угланышкынын дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудар эргени берип болур. Хүлээп алышкын үезинде профильдиг угланышкынга болгаш белеткел (мергежилдер) угланышкынын дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудар эргени берип болур. Хүлээп алышкын үезинде профильдиг угланышкынга болгаш белеткел (мергежилдер) угланышкынын дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудар эргени берип болур. Хүлээп алышкын үезинде профильдиг угланышкынга болгаш белеткел (мергежилдер) угланышкынын дужаап киреринин негелде шенелдерин чорудар эргени берип болур.

Негелде шенелдеринин даңзызын болгаш өөредилгези күрүне албанын кирер болгаш күрүне чажыдын тургузуп турар медээлерге чөпшээрелдин хамаатыларда бар болуп турары холбашкан ортумак профессионал эртемниң күрүнениң өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүнениң өөредилге албан черлеринче кири санаарының негелдерин тургузукчунун хүлээлгелерин дааскан күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы тургузар.

Ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дужаап киреринин негелде шенелдеринин даңзызын болгаш оларны эрттиреринин чурумун ол өөредилге черлери чоруп турар чылдың февраль 1-ден орай эвесе чарлаар.

г) 4 кезекти дараазында редакция-биле бижиер:

«4. Ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дужаап киреринин шенелдерин чедишкенин эрткен таварылгада, конкурстан дашкаар:

өскүс уруглар болгаш ада-иезинин ажаал-тежээли чок артан уруглар, а ол ышкаш өскүс уругларның болгаш ада-иезинин ажаал-тежээли чок артан уругларның санындан 23 хар назы чедир кижилер; эмчи-социал экспертизаның федералдыг албан черинин түңнели езуугаар чогуур өөредилге албан черлеринге өөренири удур көрдүмзүн инвалид уруглар, I болгаш II бөлүктүн инвалид уруглары;

I бөлүктүн инвалиди чаңгыс адалыг азы иелиг 20 хар чедир назылыг хамаатылар, бир эвес өг-бүлениң чаңгыс кижиге онааштыр орулгазы Тыва Республиканын Чазаанын доктаатканы амыдырап-чурттаарының хемчээлинден куду болза;

шериг албанын халашкан болгаш шериг профессионал өөредилге программаларын боттандырып турар өөредилге албан черлеринче шериг кезектеринин командирлеринин саналының үндезининге дужаап кирип турар хамаатылар, а ол ышкаш дайынчы хөделишкенин киржикчилери.

Ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дужаап кирерде, артык эргени шериг албанын халашкан хамаатылар, шериг албанының хүлээлгелерин күүседип тургаш, өлүрткен азы шериг кемдээшкинниң соонда, бир болза, аарыгдан чок апарган шериг албанынның уруглары, терроризмге удур операцияларның болгаш (азы) терроризм-биле демисел талазы-биле хемчеглерге киржип тургаш, өлүрткен азы шериг кемдээшкинниң соонда, бир болза, аарыгдан чок апарган кижилерниң уруглары өскелерден артык эргелиг болур. Терроризмге удур операцияларга болгаш (азы) терроризм-биле демисел талазы-биле өске-даа хемчеглерни чорударына киржип турган кижилерни тодарадырының чурумун федералдыг хоойлуларга дүүштүр доктаадыр.

Школачыларның бүгү-россия олимпиадазының төнчү чадазының тиелекчилери болгаш шаңналдыг черлеринин эдилекчилери, ниити билгил эртемнеринин талазы-биле делегей черелиг олимпиадаларга киржип турган болгаш Россия Федерациязының Чазаанын тодарадыр чурум езуугаар тургузар Россия Федерациязының чыынды командаларының кежигүннери ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче бүгү-россияның школарының олимпиадазының делегей черелиг олимпиаданың профилинге дүгжүп турар белеткелдин угланышкынын (мергежилдеринин) талазы-биле өөренири-биле дужаап киреринин шенелдерин чокка хүлээп алдынар.

Школачыларның республика олимпиадазының төнчү чадазының тиелекчилери болгаш шаңналдыг черлеринин эдилекчилери, ниити билгил эртемнеринин талазы-биле бүгү-россия олимпиадаларына киржип турган болгаш Тыва Республиканын өөредилге талазы-биле удуртуп турары күрүне органының тодарадыры чурум езуугаар тургузар Тыва Республиканын чыынды командаларының кежигүннери Тыва Республиканын азы муниципалдыг тургузуларын уштап-башкарылгында турар ортумак профессионал эртемниң күрүне өөредилге албан черлеринче болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче олимпиаданың профилинге дүгжүп турар белеткелдин угланышкынын (мергежилдеринин) талазы-биле өөренири-биле дужаап киреринин шенелдерин чокка хүлээп алдынар.

д) дараазында уткалыг 4-5 кезектер-биле немээр:

«5. Керээ езуугаар шериг албанын эрттирип турар шериг албанын (офицерлерден аңгыда) үш чылдан эвээш эвес чылда чардынган керээ талазы-биле шериг албанын үспейн, дужаап киреринин шенелдерин чедишкенин эрткен таварылгада, Россия Федерациязының Чазаанын тодарадыр чурум-биле ортумак профессионал эртемниң күрүне болгаш дээди профессионал эртемниң күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче, а ол ышкаш дээди профессионал эртемниң федералдыг күрүне өөредилге албан черлеринин белеткел салбырларынче федералдыг бюджеттиң акша-хөренгилери-биле өөренири-биле өөредилгениң хевиринин хүндүскү-бот-өөредилге (кежээки) азы бот-өөредилге талазы-биле өөредилге программаларын шиңгээдип алыры-биле конкурстан дашкаар дужаап кирер эргени ажыглаар.

6. Солдаттарның, матростарның, сержанттарның, старшиналарның ээлээр ужурлуг шериг албан-дужаалдарына үш

чылдан эвээш эвес хуусаада керээ-биле шериг албанын Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге, өске шериглерге, шериг тургузугларынга болгаш органнарга эртрир турган хамаатылар болгаш 1998 чылдың март 28-те №53-ФХ «Шериг хүлээлге болгаш шериг албанының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн үндэзиннер-биле шериг албанын халашканнар дээди профессионал эртемнің күрүне болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринче дээди профессионал эртемнің өөредилге программалары-биле өөренири-биле дужаал кирериниң шенелделерин чедишикинниң эртен таварылгада, конкурстан дашкаар хүлээп алдынар.

Бир эвес айыттыгган хамаатылар Россия Федерациязының Чазаның тодаратканы дээди профессионал эртемнің федералдыг күрүне өөредилге албан черлериниң белеткел салбырларында керээ-биле шериг албаны доозулган соонда, бир дугаар өөренип турар болза, чагырлар кириериниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааттыгган чурум езугаар оларның өөредилгезин федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилери-биле боттандыраар.;

4) 26 чүүлде:
а) 2 кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«2. Күрүне аккредитациялыг болгаш ниити билиг (школа назы четпээн уругларга программалардан аңгыда) болгаш профессионал өөредилге программалары боттандырып турар өөредилге албан черлери күрүне (түннел) аттестациязы эртен кижилерге чогуур өөредилге албан чериниң таңмазы-биле шынздыр эртемнің деңгелиниң болгаш (азы) мергежилин дугайында күрүне хевириниң документизин тыпсыр.»;

б) 3 кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«3. Ол деңгелдин өөредилгезин дооспаан, күрүне (түннел) аттестациязы эртен азы күрүне (түннел) аттестацияга багай демдектер алган кижилерге өөредилге албан черинге өөренип турганының дугайында доктааттыгган хевириниң шынзылганын бээр.

Күрүне (түннел) аттестацияны эртен азы күрүне (түннел) аттестацияга багай демдектер алган кижилер бир чылдан эрте эвес хуусаада күрүне (түннел) аттестациязын катап эртер эргелиг.»;

5) 29 чүүлдү дараазында уткалыг дөрткү абзац-биле немээр:

« - кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити эртемнің өөредилге программаларын шынзээди алган өөренип турарларга күрүне (түннел) аттестациязын хандыраар болгаш эртриери, оон иштинде чаңгыс аай күрүне шылгалдазының хевиринге доктааттыгган чурум езугаар чаңгыс аай күрүне шылгалдазының киржикчилериниң шылгалда ажылдарының хыналдазын кирибишаан, чаңгыс аай күрүне шылгалдазының киржикчилериниң дугайында болгаш чаңгыс аай күрүне шылгалдазының түннелдериниң дугайында Тыва Республиканың медээлер баазыны тургузары болгаш чорудары;»;

б) 31 чүүлдү 1 кезээниң 2 пунктунда «муниципалдыг районнуң, хоорайның девискээринде» деп сөстөрни ап кааптар;

7) 34 чүүлде:

а) 1 кезээн «өске черже эде организастаан» деп сөстөрнүң мурнунга «сааржылганы эвес» деп сөс-биле немээр;

б) 2 кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«2. Өөредилге черин чаартып, эде организастап турда, салбыры бот-тускайлаң юридиктиг эргелиг чер кылдыр аңгылап турда, өөредилге черинге өөредилге чери болбайн турар юридиктиг эргелиг черни каттыштыраар, ажылдап турар күрүне азы муниципалдыг өөредилге албан чериниң хевирин ескертириниң аргазы-биле автономнуг өөредилге албан черин тургузуп турда, өөредилге албан чери ыңдыг өөредилге албан черинге тывискан лицензияны болгаш күрүне аккредитациязының дугайында шынздылганың үндэзининге оон уставында тодараттыгган ажыл-чорудулганы хевирлерин ол лицензияны болгаш шынздылганың күштүг хуусаазы дооскужеге чедир боттандыраар эргелиг.

Өөредилге албан чериниң эрге-байдалы өскерилгенде болгаш ону бо кезектиң бирги абзацында айыттынмаан өске хевирге эде организастаанда, лицензия болгаш күрүне аккредитациязының дугайында шынздылгала, бир эвес федералдыг хоойлу-биле өске чүүл көрдүмээн болза, күжүн чидирер.»;

8) 35 чүүлдү дараазында уткалыг 2.1 кезек-биле немээр:

«2.1. Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле таарыштыртынмаан кезээне өөредилге албан чериниң эргелеп-башкарылганын органнар тургуза-

рының чурумун болгаш оларның баш миннир айтырылганын өөредилге албан чериниң уставы-биле тодарадыр»;

9) 38 чүүлдүң 7-9 кезектерин күш чок деп санаар;

10) 49 чүүлдүң 19 кезээн күш чок деп санаар;

11) 51 чүүлде:

а) 3 кезээниң ийги домаан дараазында редакция-биле бижиир:
Өг-бүледе эртем чедип ап турар уруг өөредилгезиниң кайы-даа чадазында ону эки аттестациялаан таварылгада, ада-иезиниң (хоойлу езугаар төлээлекчилериниң) шийтири-биле өөредилге албан черинге өөредилгезин уламчылаар эргелиг.»;

б) дараазында уткалыг 5 кезек-биле немээр:

«5. Школа назы четпээн уругларның өөредилгезиниң кол ниити билиг программаны боттандырып турар муниципалдыг өөредилге албан черлеринче чоруп турар уругларның ада-иелери (хоойлу езугаар төлээлекчилери) федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттыгган компенсацияны айыттыгган албан черлеринге уругларны тургузуп турары дээш төлевир кезээнге алыр эргелиг.»;

12) дараазында уткалыг 51.1 болгаш 51.2 чүүлдер-биле немээр:

«51.1 чүүл. Школа назы четпээн уругларга өөредилгениң кол ниити билиг программаны боттандырып турар өөредилге албан черлеринге уругну тургузуп турары дээш ада-ие төлевири

1. Школа назы четпээн уругларга өөредилгениң кол ниити билиг программаны боттандырып турар өөредилге албан черлериниң тургузукчулары айыттыгган албан черлеринге уругну тургузуп турары дээш ада-иелерден азы хоойлу езугаар төлээлекчилеринден (моон ыңай - ада-ие төлевири) тыртар төлевири доктаадыр эргелиг.

2. Школа назы четпээн уругларга өөредилгениң кол ниити билиг программаны боттандырып турар муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уругну тургузуп турары дээш ада-ие төлевири (хоойлу езугаар төлээлекчилерден) - айыттыгган чарыгдалдарның 10 хууздундан ашпас укурлуг. Школа назы четпээн уругларга өөредилгениң кол ниити билиг программаны боттандырып турар муниципалдыг өөредилге албан черлеринче чоруп турар сайзыралында хажыдышкыннарлыг уругларны, а ол ышкаш айыттыгган өөредилге черлеринде турар туберкулезтүг интоксикациялыг уругларны тургусканы дээш ада-ие төлевири тыртыр.

3. Школа назы четпээн уругларга өөредилгениң кол ниити билиг программаны боттандырып турар муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уругну тургузуп турары дээш ада-ие төлевири турда, өөренип көөр чарыгдалдарның даңзызын Россия Федерациязының Чазаны доктаадыр.

51.2 чүүл. Школа назы четпээн уругларга өөредилгениң кол ниити билиг программаны боттандырып турар өөредилге албан черлеринге уругну тургузуп турары дээш ада-ие төлевири кезээнге компенсация.

1. Школа назы четпээн уругларга өөредилгениң кол ниити билиг программаны боттандырып турар өөредилге албан черлеринче чоруп турар уруглар кижизидилгезин материалдыг деткир сорулга-биле ада-иелерге (хоойлу езугаар төлээлеринге) ада-ие төлевири кезээнге компенсацияны чогуур өөредилге албан черинге уругну тургузуп турары дээш херек кырында бир уругта оларның киригени ада-ие төлевири хемчээлиниң 20 хуу хемчээлинге, ийги уругта - 50 хуу хемчээлге, үшкү уругта болгаш оон ыңайгы ажы-төлге айыттыгган ада-ие төлевири 70 хуу хемчээлинге төлээр.

Компенсацияны алыр эргени чогуур өөредилге албан черинге уругну тургузуп турары дээш ада-ие төлевири киригени ада-иелериниң (хоойлу езугаар төлээлекчилериниң) бирээзи алыр.

2. Компенсация алыр дилегиниң чурумун, а ол ышкаш оон төлевири чурумун Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары доктаадыр.

3. Компенсацияларны бээр-биле холбашкан саң-хөө чарыгдалдары Тыва Республиканың чарыгдал кезээ болур.»;

13) 54 чүүлде:

а) 5 кезээнде:

үшкү абзацы дараазында уткалыг домак-биле немээр:
«Социал деткимчениң айыттыгган хемчеглерин көргүзери-биле холбашкан чарыгдалдарның дедир эгидилгезиниң хемчээлин, негелделерин болгаш чурумун Тыва Республиканың хоойлужудулга

актылары-биле доктаадыр.»;
алдыгы абзацта «болгаш тус чер бюджеттериниң» деп сөстөрни ап кааптар;

б) дараазында уткалыг 6.1 кезек-биле немээр:

«6.1. Күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеткен органнарының шийтири-биле ажыл үезинде чаңгыс аай күрүне шылгалдазын эртриринге кириштирген болгаш чаңгыс аай күрүне шылгалдазын эртрир турган үеде кол ажылындан хостаттырган ажылдакчыларга күш-ажыл хоойлужудулгазы болгаш күш-ажыл эргезиниң өске-даа нормалары бар актылар-биле тургускан магадылалдар камгалаттынып артар.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын эртриринге кириштирген ажылдакчыларга

«Чоннуң кадыкшылын камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1996 чылдың август 27-де №615 «Чоннуң кадыкшылын камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1996 чылдың октябрь 1-де; 2003 чылдың апрель 24-те; 2004 чылдың март 31-де; 2006 чылдың август 2-де; «Шын», 2006 чылдың июль 20-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 7 чүүлдү дараазында редакция-биле бижиир:

«7 чүүл. Кадыкшыл камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының болгаш тус чер бот-башкарылганының органнарының эргелери

1. Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының эргелеринге:

1) хоойлужудулга болгаш өске-даа хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алыры, оларның сагылгазынга болгаш күүселдезинге контроль, хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле хоойлужудулга эгелээшкени;

2) хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалаары;

3) узун хуусаада хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле кадык камгалал хөгжүлдезиниң, аарыларны баш удур болдурбазының, чоннуң эм-таң аймаа-биле хандырылганының, санитарлыг арыг-шеверлээшкени билиниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның киригени программалары бадылаары;

4) бодунче ыяап-ла эмчи камгаладылганы кирип турар халас эмчи дузазын Россия Федерациязының хамаатыларынга көргүзериниң күрүне магадылалдарының девискээр программаны бадылаары;

5) бюджетти, ыяап-ла эмчи камгаладылганының республиканың девискээр фондузунуң бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаары хамааржыр.

2. Тыва Республиканың Чазаның эргелеринге:

1) хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле нормативтиг хоойлудүрүм актыларын ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры, оларның сагылгазынга болгаш күүселдезинге контроль;

2) хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалаары;

3) кадык камгалал хөгжүлдезиниң, аарыларны баш удур болдурбазының, чоннуң эм-таң аймаа-биле хандырылганының, санитарлыг арыг-шеверлээшкени база хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле өске-даа айтырылгалар талазы-биле девискээр программаларын ажылдап кылыры, бадылаары болгаш боттандыраары;

4) бодунче ыяап-ла эмчи камгаладылганы кирип турар халас эмчи дузазын Россия Федерациязының хамаатыларынга көргүзериниң күрүне магадылалдарының девискээр программаны ажылдаары, бадылаары болгаш боттандыраары;

5) кадык камгалал адырында бо чүүл-биле доктааттыгган эргелерни боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары тургузары, оларны организастаарының болгаш ажыл-чорудулганының чурумун боду доктаадыры; Тыва Республиканың кадык камгалалының организацияларының хөгжүлдези; ыңдыг организацияларның материал-техниктиг хандырылганы;

6) кадык камгалалынга Тыва Республиканың бюджетиниң чарыгдалдарын тургузары;

7) эмчи дузазының федералдыг үлегерлеринге дүүштүр эмчи-экономиктиг үлегерлерни доктаадыры;

чаңгыс аай күрүне шылгалдазын белеткээринге болгаш эртриринге ажылы дээш компенсацияны төлеп болур. Компенсацияның хемчээлин болгаш төлээриниң чурумун чаңгыс аай күрүне шылгалдазын эртриринге аңгылап берип турар Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгилериниң кызыгаарының иштинге Тыва Республика доктаадыр.»;

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүндөн эгелеп, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай №259 УХ-ИИ 2007 чылдың июль 23.

8) кеш-шээр аарыглар, туберкулезка удур, наркология, онкология диспансерлеринге болгаш өске-даа тускайжыттыгган эмчи албан черлеринге тускай эмчи дузазын көргүзерин организастаары (даңзызын Россия Федерациязының Чазаны бадылаар федералдыг тускайжыттыгган эмчи албан черлеринден аңгыда);

9) тодаргай категорияның хамаатыларына Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн эмчи дузазының чедирилгезин организастаары;

10) дүрген эмчи дузазының тускайжыттыгган (санитар-авиация) дузазын организастаары;

11) Тыва Республиканың эргелеп-башкарылганында турар кадык камгалал организацияларын эм-таң аймаа болгаш өске-даа чүүлдер-биле, эмчи ужур-дузалыг кылырлар, иммунобиология препараттары болгаш дезинфекция эмнери-биле хандыраар;

12) донор ханның болгаш ооң кезектериниң белеткелин, болбаазырадылганын, кадагалалын болгаш айыыл чок чоруун хандыраары, Тыва Республиканың эргелеп-башкарылганында турар кадык камгалал организацияларын болгаш кадык камгалалының муниципалдыг организацияларын донор хан болгаш ооң кезектери-биле халас хандыраары, а ол ышкаш донор хан болгаш ооң кезектери-биле кадык камгалалының өске-даа организацияларын өрткектиг хандыраары;

13) ажылдавын турар чурттакчыларның ыяап-ла эмчи камгаладылганын организастаары;

14) Россия Федерациязының хоойлужудулганына дүүштүр баш удур, санитарлыг арыг-шеверлээшкени, эпидемияга удур болгаш бойдус камгалалының хемчеглерин боттандыраары;

15) эвээш санныг этниктиг общиналарның шаандан тура чурттап чораан черлерин болгаш амыдыралының чаңчыл болган хевирлерин камгалаары;

16) хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органнарының, кадык камгалалының субъектилериниң күрүне, муниципалдыг болгаш хуу системаларының, өске-даа ажыл-агый субъектилериниң ажыл-чорудулганын таарыштыраары; өг-булениң кадыкшылын камгалаары (ие болгаш ада байдалды база чаш назынны камгалаары);

17) онза байдалдарда кижилерин амыдыралын болгаш оларның кадыкшылын камгалаарынче угланган хемчеглер боттандырылганы, чонну онза байдалдар девискээринде байдал дугайында база алдынып турар хемчеглер дугайында медээлээри;

18) долгандыр турар кижилерге айыылды тургузуп болур аарыларның болгаш социал ужур-дузалыг аарыларның тарап турар черлериниң дугайында чонну доктаамал медээлээри, оон иштинде массалыг информация чепсектерин таварышты медээлээри хамааржыр.

Тыва Республиканың Чазаны кадык камгалал адырынга күрүне политиказын болгаш нормативтиг-хоойлу-дүрүм таарыштырылганын ажылдап кылырының талазы-биле хүлээлгелер күүседип турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары доктаатканы эмчи дузазының федералдыг үлегерлеринден куду эвес деңгелге эмчи дузазының республика үлегерлерин доктаадыр эргелиг болур болгаш оларның сагылгазының контролон боттандыраар.

3. Хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле тус чер ужур-дузалыг айтырылгаларны шийтирлээриниң талазы-биле муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылганының органнарының эргелеринге:

1) кадык камгалалының муниципалдыг

системазының эргелеп-башкарылганын боттандырырга төлөөлөткөн органнарны тургузары; кадык камгалалының муниципалдыг системазының организацияларының хөгжүлдесин, оларның ажил-чорудулганының характерин болгаш хемчээлин тодарадыры;

2) амбулаториялык поликлиника, стационарлык поликлиника болгаш эмнелге албан черлеринге баштайгы эмчи-санитар дузазының, херэзженнерге чоон турар үезинде, божуп турар үезинде болгаш чингеп алганының соонда, эмчи дузазының, дүрген эмчи дузазының (санитар-авиациядан аңгыда) чедирилгезин айтыткан эмчи организацияларын эм-таң аймаа болгаш өске-даа чүүлдер-биле, эмчи ужур-дузалыг кылыгылар, иммунобиология препараттары болгаш дезинфекция эмнери-биле хандырырын кирибишаан, чоннуң эмчи-санитарлык хандырылганын 1993 чылдың июль 22-де №5487-1 хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулганының үндесиннеринге дүүштүр күүсекчи эрге-чагырганың төлөөлөткөн федералдыг органы боттандырып турар муниципалдыг тургузулгалардан аңгыда, организастаары;

3) хамаатыларның эм-таң-биле хандырылганының хөгжүлдесинге болгаш оларның чиик өртектиг болурунга байдалдары тургузары;

4) долгандыр турар кижилерге айылды тургузуп болур аарыгларның дугайында чонну доктаамал медээлээри, ооң иштинде массалыг информация чепсектерин таварышты;

5) чоннуң санитарлык арыглал-шеверлээшкинге чырыдылганын чорудары хамааржыр.

4. Хамаатыларның кадыкшылын камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының органнарынга Россия Федерациязының дамчыдып бергени эргелеринге:

1) кадык камгалалының адырында доктааттыг федералдыг үлегерлерге чедирип турар эмчи дузазының дүүшкээнге контролду боттандырыры (бедик технология эмчи дузазының шынарынга контролдан, а ол ышкаш кадык камгалалының федералдыг органнарында көргүстүп турар эмчи дузазындан аңгыда) хамааржыр;

2) ажил-чорудулганың дараазында хевирлерин:

кадык камгалалының муниципалдыг болгаш хуу системаларының организацияларының эмчи ажил-чорудулганын (бедик технология эмчи дузазын чедирериниң талазы-биле ажил-чорудулгандан аңгыда);

фармацевтика ажил-чорудулганын (эм-таң аймаа-биле мөөң садыглаашкын чорудуп турар организацияларның болгаш кадык камгалалының федералдыг организацияларының аптекаларының ажил-чорудулганындан аңгыда);

наркотиктиг эм аймаа болгаш психотроптук бүдүмелдер сааржылганы-биле холбашкан ажил-чорудулганын (эм-таң аймаа-биле мөөң садыглаашкын чорудуп турар организацияларның болгаш кадык камгалалының федералдыг организацияларының аптекаларының ажил-чорудулганындан аңгыда) лицензиялаары;

5. Бо чүүлдүн 4 кезээнге дүүштүр дамчыдып берген эргелерни боттандырырга акша-хөрөңги федералдыг бюджеттен субвенциялар хевирлиг кылдыр көрдүнөр. Дамчыдып берген эргелерни боттандырырга Тыва Республиканың бюджетинге субвенция хевирлиг кылдыр компенсацияларның Федералдыг фондузунда көрдүнгөн акша-хөрөңгилериниң ниити хемчээлин Россия Федерациязының Чазааның бадылааны методикага үндештиривип, дараазында чүүлдерден тодарадыр:

1) чоннуң санындан;

2) кадык камгалал организацияларының санындан, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынга дамчыдып берген эмчи дузазының шынарынга контрол;

3) чонга эм-таң аймааның, эмчи ужур-дузалыг иммунобиология препараттарының болгаш кылыгыларның, күштүг болгаш хоран бүдүмелдериниң, наркотиктиг эмнер аймаан, психотроптук бүдүмелдер сайгарылганын боттандырып турар аптека организацияларының санындан;

4) эмчи ажил-чорудулганын лицензиялаар талазы-биле эргелерни Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының органнарынга дамчыткан кадык камгалал организацияларының саны;

Айыттыг эргелерни боттандырырга көрдүнгөн акша-хөрөңгилер тускай сорулгалыг болгаш өске сорулгаларга ажыглаттыг бооп болбас.

Акша-хөрөңгини тускай сорулганындан өскээр ажыглаан таварылгада, саң-хөө-бюджет адырында контрол болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлге күүседип

турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы айыттыг акша-хөрөңгилерни Россия Федерациязының хоойлужудулганы-биле доктааткан чурум езугаар дедир тыртар эргелиг.

6. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы:

1) кадык камгалал адырынга күрүне политиказын болгаш нормативтиг-хоойлудурум таарыштырылганын ажилдап кылырының талазы-биле хүлээлгелер боттандырып турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы-биле дугуржулга езугаар дамчыдып берген эргелерни күүседип турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органнарының удуртукчуларын томуллар;

2) кадык камгалал адырынга күрүне политиказын болгаш нормативтиг-хоойлудурум таарыштырылганын ажилдап кылырының талазы-биле хүлээлгелер боттандырып турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы-биле дугуржулга езугаар дамчыдып берген эргелерни күүседип турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органнарының удуртукчуларын томуллар;

3) Россия Федерациязының федералдыг хоойлуларынга болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга дүүштүр дамчыдып берген эргелерни күүседириниң талазы-биле ажил-чорудулганы боду организастаар;

4) кадык камгалал адырында контрол болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлгелерни боттандырып турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынга доктааттыг хевирге берген субвенцияларны чарыгданарының дугайында, дамчыдып берген эргелерге дүүштүр берген лицензиялар дугайында медээлерниң, оларны тургускан таварылгада тускай сорулгалыг баш удур көрүүшкүннерниң көргүзүлгелериниң чедип алдынганының дугайында квартал санының отчетун, дамчыдып берген эргелер талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының органнарының хүлээп ал турары нормативтиг хоойлудурум актыларының экземплярларын, а ол ышкаш кадык камгалал адырында контрол болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлгелерни боттандырып турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының нормативтиг-хоойлу-дүрүм актыларында көрдүнгөн өске-даа медээни үезинде дамчыдып бээрин хандырыр;

2) 9 чүүлдү дараазында редакция-биле бижир:

«9 чүүл. Хамаатыларга халас эмчи дузазын чедиреринге күрүне магадылалдарының республика программазы

1) Россия Федерациязының хамаатыларынга халас эмчи дузазын чедиреринге күрүне магадылалдарының программазы эмчи дузазының хемчээлиниң хевирлерин, нормативтерин, эмчи дузазының эге хемчээлинге саң-хөө чарыгдалдарының нормативтерин, акшаландырышкынның кижисанынга нормативтерин болгаш эмчи дузазынга өртектиг тургузарының чурумун тодарадыр.

2) Россия Федерациязының хамаатыларынга халас эмчи дузазын чедиреринге күрүне магадылалдарының программазы эмчи дузазын чедирериниң негелделерин, эмчи дузазының шынарының болгаш чиик өртектиниң критерийлерин тодарадып болур.

3) Россия Федерациязының хамаатыларынга халас эмчи дузазын чедиреринге күрүне магадылалдарының программазын Россия Федерациязының Чазаа бадылаар.

4) Россия Федерациязының хамаатыларынга халас эмчи дузазын чедиреринге күрүне магадылалдарының программазы езугаар Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының хамаатыларынга халас эмчи дузазын күрүне магадылалдарының девискээр программазын бадылаар.

Россия Федерациязының хамаатыларынга халас эмчи дузазын көргүзериниң күрүне магадылалдарының девискээр программазы эмчи дузазының чедирилгезинге немелде негелделерни, хевирлерин болгаш хемчээлдерни доктаадып болур.»

3) II эгени дараазында уткалыг 13' чүүл-биле немээр:

«13' чүүл. Эмчи дузазы

1. Эмчи дузазын эмчи ажил-чорудулганынга лицензияны алган эмчи организациялары, ооң иштинде хуу кижилерин тургусканы, өңчүзүнүң хевиринден, организастыг хоойлу-дүрүм хевиринден болгаш ведомстволуг чагыртылганындан хамаарылга чокка чедирер. Эмчи дузазын хуу эмнээшкин кылып турар кижилер эмчи ажил-чорудулганынга лицензияны бар болза, база чедирип болур.

2. Баштайгы эмчи-санитарлык дузазы хамааты кижилер бүүрүзүнге кол, шору чиик өртектиг болгаш халас эмчи дузазының хевирин болур болгаш бодунче: хөй нептерээн аарыгларның, а ол ышкаш кемдээш-

киннерниң, хораннанышкыннарның болгаш соңгаарладып болбас өске-даа байдалдарның эмнээшкинин, даштыкы аарыгларга удур эмчи хемчеглерин, чоннуң санитарлык арыглал-шеверлээшкин чырыдышкынның, хамаатыларга чурттап турар чериниң аайы-биле эмчи-санитарлык дуза чедирилгези-биле холбашкан өске-даа хемчеглерни эрттирерин кирип турар.

3. Хамаатыларга дүрген эмчи дузазын дарый эмчи эмнээшкини негеттинип турар байдалдарда чедирер (озал-ондактыг таварылгаларда, кемдээшкиннерде, хораннанышкыннарда, өске-даа байдалдарда база аарыгларда).

4. Хамаатыларга соңгаарладып болбас эмчи дузазын кадык камгалалының муниципалдыг системазының амбулаториялык поликлиника албан черлериниң эмчи персоналды дүрген дуза эмнээшкини негеттинмейн турар аар-берге аарыгларда болгаш хоочу аарыглар кедерээнде чедирер.

5. Хамаатыларга тускайлажыттыг, ооң иштинде бедик технологияның эмчи дузазын диагностиканы, эмнээшкинниң тускай аргаларын ажыглаарын, нарын, кайгамчык азы хөй курлавыр ажыглаар эмчи технологиязын ажыглаары негеп турар аарыгларга чедирер.

6) Эмчи дузазын чедирериниң үлегерлерин болгаш чурумун кадык камгалал адырынга күрүне политиказын ажилдап кылырының болгаш номативтиг-хоойлудурум таарыштырылганының талазы-биле хүлээлгелер күүседип турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы доктаадыр.»

4) 15 чүүлдүн 2 пунктузунда «күрүне системазының эргелеп-башкарылганы» деп сөстөрни «талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының» деп сөстөр-биле солугур;

5) 16 чүүлдү дараазында редакция-биле бижир:

«16 чүүл. Кадык камгалалының муниципалдыг системазы

1. Кадык камгалалының муниципалдыг системазынга кадык камгалалының адырынга эргелеп-башкарылганы боттандырырга төлөөлөткөн тус чер бот-башкарылганының органнары, а ол ышкаш муниципалдыг өңчүге хамааржыр юридиктиг эргелиг черлер болур эмчи, фармацевтика болгаш аптека организациялары хамааржыр.

2. Кадык камгалал адырында эргелеп-башкарылганы боттандырып турар тус чер бот-башкарылганының органнары боттарының баш миннип харыялаар айтырыгыларының иштинге харысалгалыг болур.»

6) 18 чүүл:

а) 2 пунктуда «өөредилге» деп сөстү «чоннуң чырыдышкыны» деп сөстөр-биле солугур;

б) 6 пункту дараазында редакция-биле бижир:

«6. Баштайгы эмчи-санитарлык дузазы кадык камгалалының күрүне, муниципалитет болгаш хуу системаларының амбулаториялык поликлиника болгаш эмнелге албан черлеринге участоктарның терапевт эмчилери, участоктарның уруглар эмчилери, нити практиканың эмчилери (өг-бүле эмчилери), тускай мергежилдиг эмчилер, а ол ышкаш чогуур ортумак эмчи персоналды чедирер.»

в) 13 пункту дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

«Тус чер бот-башкарылганын организастаарының онза талаларын доктаадып турар федералдыг хоойлуларга дүүштүр даңзыын Россия Федерациязының Чазаа бадылаар күш-ажылы онза айылдыг байдалдыг үлетпүрнүң чамдык адырларының организацияларының ажилдакчыларының дүрген эмчи дузазы-биле хандырылганын, а ол ышкаш даңзыын Россия Федерациязының Чазаа бадылаар чамдык девискээрлериниң чурттакчы чонунуң дүрген эмчи дузазы-биле хандырылганын кадык камгалалының федералдыг организациялары болгаш оларның адаккы кезектери чорудар.»

7) 19 чүүл:

а) бирги абзацты күш чок деп санаар;

б) ийиги абзацта «эмчи ажил-чорудулганынга лицензия алган эмнээшкин-про-

филактика албан черлеринде» деп сөстөрни «эмнээшкин-профилактика албан черлериниң» деп сөстөр-биле солугур;

в) үшкү абзацты күш чок деп санаар;

г) дараазында уткалыг бешки абзац-биле немээр:

«Кеш-шээр аарыглар, туберкулезка удур, наркология, онкология диспансерлеринге болгаш тускайжыттыг эмчи албан черлеринге (даңзыын Россия Федерациязының Чазааның бадылаары федералдыг тускайжыттыг эмчи албан черлеринден аңгыда) тускайжыттыг эмчи дузазын чедирериниң талазы-биле хемчеглерниң саң-хөө-биле хандырылганы федералдыг хоойлужудулганы дүүштүр Тыва Республиканың чарыгдал хүлээлгези болур.»

8) 51 чүүлдү дараазында редакция-биле бижир:

«51 чүүл. Эмчи дузазының болгаш эмчи организацияларының саң-хөө-биле хандырылганы

1. Эмчи дузазының чедирилгезин ыялла эмчи камгаладылганының кол программазынга дүүштүр ыяал-ла эмчи камгаладылганының акша-хөрөңгизинден, а ол ышкаш Россия Федерациязының хамаатыларынга халас эмчи дузазын чедирериниң күрүне магадылалдарының программазынга дүүштүр Россия Федерациязының бюджет системазының бүгү деңгелдериниң бюджеттериниң акша-хөрөңгилеринден акшаландыраар.

2. Тыва Республиканың эргелеп-башкарылганында турар кадык камгалал организацияларының ажил-чорудулганының саң-хөө-биле хандырылганы Тыва Республиканың чарыгдал хүлээлгези болур.

3. Муниципалдыг системаның кадык камгалал организацияларының ажил-чорудулганының саң-хөө-биле хандырылганы муниципалдыг тургузугнуң чарыгдал хүлээлгези болур.»

9) 52-63 чүүлдерни күш чок деп санаар;

10) 66 чүүлдүн 1 пунктузунда:

а) 2 болгаш 3 абзацтарны күш чок деп санаар;

б) дараазында уткалыг абзацтар-биле немээр:

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының кадык камгалал талазы-биле органнарының тыпсып турары эмнекчиниң дипломун алган Россия Федерациязының хамаатылары улусчу медицина-биле ажылдаар эргелиг болур.

Эмнекчиниң дипломун тыпсырының дугайында шитпирни хамаатының билдиришикинге болгаш профессионал эмчи ассоциациязының киригени бижинге, бир болза, хамаатының билдиришикинге болгаш профессионал эмчи ассоциациязы биле эмчи ажил-чорудулганын лицензиялыг албан чериниң кады киригени бижинге үндешип хүлээп алыр. Эмнекчиниң диплому Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының кадык камгалал талазы-биле органнарынга чагыртыр девискээрге улусчу медицина-биле ажылдаар эргени бээр.

Эмнекчиниң дипломун алган кижилер улусчу медицина-биле федералдыг хоойлужудулга дүүштүр Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының кадык камгалал талазы-биле органнарының доктаадыры чурум езугаар ажылдаар.

Эмнекчиниң дипломун Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының кадык камгалал талазы-биле эмнекчиниң дипломун тывыскан органның шитпирни-биле хавыраар болгаш судка хомудаттыг бооп болур.

11) 79 чүүлдү дараазында редакция-биле бижир:

«79 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуру

1. Бо Хоойлу 7 чүүл биле 13' чүүлдүн 4 пунктузундан аңгыда, ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп, күштүг болур.

2. 7 чүүл биле 13' чүүлдүн 4 пунктузу 2008 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп он хонук эрткен соонда, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның

Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№275 УХ-II 2007 чылдың июль 23.

«Тыва Республиканың найысылалы – Кызыл хоорайның эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 16 чүүлүнге өскерилге кирирениң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүүлүг деп көргөн

1 чүүл
2003 чылдың декабрь 31-де №500 УХ-I «Тыва Республиканың найысылалы – Кызыл хоорайның эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң («Тувинская правда», 2004 чылдың апрель 24-те) 16 чүүлүгнө сөөлгү домакты ап кааптары-биле өскерилге кириер.

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, 10 хонук эртерге, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның

Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№243 УХ-II 2007 чылдың июль 25.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың республика бюджетинин 2007 чылда республиканың агроулетпур комплекзинин чамдык айтырыгларына күрүне деткимчезинин Чурумун бадылаар дугайында

2007 чылдың июль 27 № 746 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың «2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» 2007 чылдың апрель 28-те №27 ВХ-II Хоойлузунга дүүштүр, мал ажылының барааныг продукциязын бүдүреринин хемчээлин көвүдедир болгаш республикада мал ажылының продукциязын бүдүрүп болгаш ону болбаазырадыр бүдүрүлгелерге берип турар көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин деткири-биле субсидияларны дээштиг ажыглар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Бадылаары болза:
  - 2007 чылда республиканың агроулетпур комплекзинин чамдык адырларына Тыва Республиканың республика бюджетинден күрүне деткимчезин көргүзеринин Чурумун (капсырылга №1);
  - субсидия алырынга чогуур шынзылдылга-санаашкынар тургузарына үндезин болур эге документилерин даңзызы (субсидия алыкчылары Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынга кириер (капсырылга №2)
  - Тыва Республиканың 2007 чылда республика бюджетинден көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин деткиринге чарыгдалдар аайы-биле субсидияларны хемчээлдери (ставкалары) (капсырылга №3);
  - эрттирген сезоннуг көдээ ажил-агый ажилдарының дугайында шынзылга майы (капсырылга №4);
  - чээли алыкчызының алганы чээлинин хууларын төлээринин чамдызын эгидеринге көрдүнген акша-хөреңгилерин хемчээлин санаарының майы (капсырылга №5);
  - 2007 чылда көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүнүн камгаладылганының чарыгдалдарының чамдык кезин эгидеринге субсидияларны алырынга шынзылгасанаашкынарның майы (капсырылга №6);

- 2007 чылда мал ажылының продукциязын көрдүнген субсидиялар дугайында шынзылга-санаашкынарның майы (капсырылга №7);

- субсидия алыкчыларының даңзызының майы (капсырылга №8).

2. Тыва Республиканың «Республика бюджетинден 2006 чылда республиканың агроулетпур комплекзинин чамдык адырларына күрүне деткимчезинин Чурумун бадылаар дугайында» 2006 чылдың февраль 6-да №102, «Республика бюджетинден 2006 чылда республиканың агроулетпур комплекзинин чамдык адырларына күрүне деткимчезинин субсидияларын бээринин Чурумун бадылаар дугайында» 2006 чылдың сентябрь 26-да №1141, «Тыва Республиканың Чазаның «Республика бюджетинден 2007 чылда республиканың агроулетпур комплекзинин чамдык адырларына күрүне деткимчезинин субсидияларын бээринин Чурумун бадылаар дугайында» 2006 чылдың сентябрь 26-да №1141 доктаалына өскерилгелер кириер дугайында» 2007 чылдың март 20-де №378 доктаалдарын күш чок болган деп санаар.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының ямызы бо доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдэ эргелелинге дагзыр. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июль 27-де №746 доктаалына № 3 капсырылга

2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинден көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин деткиринге чарыгдалдар аайы-биле субсидияларның хемчээлдери (ставкалары)

№	субсидияларның хевирлери	эге хемчээли	субсидияларның хемчээли (ставказы), рубль
1.	Малдың ховар чидер чыгыы хевирлерин деткиринге: Теве Иви, сыын Төрүүр сарлык Саар белер	баш саны баш саны баш саны баш саны	3138 1200 1200 1200
2.	Көдээ ажил-агый продукциязын сатканы дээш: сүт, саржаг база хымыс (инек сүдүнге кириштир санаарга) дүк эът (коң деңзизи-биле)	кг кг кг	8 7 10
3.	Республиканың соңгу районнарына тараа болгаш мал чеми культураларын өстүреринге үрезин сөөртүп алырынга деткимче	рубль	өртег-үнезинин 80 хуузу (НӨУ чокка)
4.	Көдээ ажил-агый культураларының тарылгазының камгаладылганына чарыгдалдарның чамдызын эгидеринге	рубль	камгаладылга түнүнүн 7,3 хуузу ставка-биле
5.	Сезоннуг көдээ ажил-агый ажилдарын эрттиреринге ажыглар дизель кывар чүүлү	рубль/га	110

Республикага Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү март 8-ти байырлаарына тураскааткан хемчеглерни эрттиреринин дугайында

2007 чылдың март 1 №312 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Коштунган дараазында хемчеглерни бадылаар:
  - республикага Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү март 8-ти эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин составын: Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү март 8-ке тураскааткан план-хемчеглерни.
  - 2. Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү март 8-ке тураскааткан байырлыг кезээни 2007 чылдың март 7-де Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына эрттирер.
  - 3. Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү март 8-ке тураскааткан байырлыг хемчеглерни тус черлерге эрттирерин хандыраарын муниципалдыг тургузуларның удуртукчуларына сумелээр.
  - 4. Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү март 8-ке тураскааткан хемчеглерни эрттирер үеде корум-чурумну хандыраарын Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер ямызынга, Тыва Республиканың

Хамааты камгалал, чонну болгаш девискээрлерни берге байдалдардан, өрт айылындан девискээрлерни камгалаарын хандыраар талазы-биле агентилелге сумелээр.

5. Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың февраль 26-да №175 «Тыва Республикага Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнүн эрттирер дугайында» болгаш 2006 чылдың март 17-де №317 «Тыва Республикага Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү март 8-ти эрттиргенинин түннелдеринин дугайында» доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар.

6. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

7. Бо доктаалдың контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының социал хөгжүлдэ айтырыгларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың март 1 №312 доктаалы-биле бадылаан

Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү март 8-ти эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин составы

Е.К. Матвеева — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, даргазы;

А.Т. Конгар — Тыва Республиканың күш-ажыл, социал политика сайыды, даргазының оралакчызы;

В.С. Чигжит — Тыва Республиканың культура болгаш сагыш-сеткил сайзырал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар, даргазының оралакчызы;

Л.Л. Волгина — Кызыл хоорайның мэринин социал политика талазы-биле оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);

В.О. Донгак — Кызыл хоорай чагыргазының социал политика талазы-биле комитетинин даргазы;

Т.М. Курганская — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының херектер эргелелин начальнигинин оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар;

Н.Х. Куулар — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының девискээр хөгжүлдэ болгаш тус чер бот-башкарылга орган-

нары-биле кады ажилдажылга эргелелин начальниги;

У.С. Надыл — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының социал хөгжүлдэ айтырыгларының талазы-биле эргелелдин килдис начальниги;

У.С. Ондар — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы;

С.М. Ооржак — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының социал политика талазы-биле комитетинин даргазы (чөпшээрешкени-биле);

И.Ш. Очур — Тыва Республиканың Херээженнер чөвүлелинин даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Л.К. Салчак — Тыва Республиканың садыг, амдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажил-чорудулга сайыды;

Л.Д. Дажима — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының күрүне шаандалдарының талазы-биле килдизинин начальниги.

Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш аңныр ажил-агый талазы-биле агентилел дугайында Чурумга өскерилгелерни кириеринин дугайында

2007 чылдың апрель 3 №415 Кызыл хоорай

Күштүг болуп турар федералдыг хоойлужулгага дүүштүр Тыва Республиканың чижек эрге-хоойлу актыларын чурумчудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 7-де №105 «Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш аңныр ажил-агый талазы-биле агентилел дугайында Чурумун болгаш ооң структуразын бадылаар дугайында» бадылаан доктаалына, Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш аңныр ажил-агый талазы-биле агентилел дугайында Чурумга дараазында өскерилгелерни кириер;

«Хүлээлге» деп 4-кү кезээнден 7.4 пунктуу уштуп кааптар.

2. Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдэ эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

2007 чылдың I кварталында Тыва Республиканың муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының талазы-биле, ниити өөредилгениң школа назыны четпээннерниң өөредилге программасына, муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уругларны ажаап тутканы дээш ада-иелерниң төлевиринин чамдык кезээниң компенсациязын төлээр субвенцияны хуваарын бадылаар дугайында

2007 чылдың апрель 3 №417 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да №3266-1 «Өөредилге дугайында» Хоойлузунга, Россия Федерациязының Чазаның 2006 чылдың декабрь 30-де №846 «Ниити өөредилгениң школа назыны четпээн өөредилге программасын боттандыраарына, күрүнениң болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уругларны ажаап тутканы дээш ада-иелерниң төлевиринин чамдык кезээниң компенсациязын төлээр субвенцияны бадылаар ажаап тутканы дээш ада-иелерниң төлевиринин чамдык кезээниң компенсациязын субъектилеринин бюджетинге субсидия хевиринге федералдыг бюджеттен саң-хөө дузазын 2007 чылда бээринин чуруму болгаш байдалының дугайында» доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2007 чылдың 1-ги кварталында Тыва Республиканың муниципалдыг районнар

болгаш хоорай округтарының талазы-биле ниити өөредилгениң школа назыны четпээннерниң өөредилге программасын боттандыраарына, муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уругларны ажаап тутканы дээш ада-иелерниң төлевиринин чамдык кезээниң компенсациязын төлээр субвенцияны бадылаар (капсырылга коштунган).

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезинин контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының социал хөгжүлдэ айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың апрель 3-те № 417 доктаалы-биле бадылаан

2007 чылдың I кварталында муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының талазы-биле ниити өөредилгениң школа назыны четпээннерниң өөредилге программасын боттандыраарына, муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уругларны ажаап тутканы дээш ада-иелерниң төлевиринин чамдык кезээниң компенсациязын төлээр субвенцияны хувааганы

№	Кожууннар болгаш хоорайлар	2007 чылдың I кварталында ада-иелерниң төлевиринин чамдык кезээниң компенсациязына акша-хөреңгинин хемчээли (муң рубль)
1.	Бай-Тайга	419,5
2.	Барыын-Хемчик	503,5
3.	Чөөн-Хемчик	399,5
4.	Каа-Хем	392,0
5.	Кызыл	743,0
6.	Мөңгүн-Тайга	98,5
7.	Өвүр	270,0
8.	Бии-Хем	335,8
9.	Сүт-Хөл	471,0
10.	Танды	187,0
11.	Тес-Хем	310,7
12.	Тожу	233,3
13.	Улуг-Хем	661,5
14.	Чаа-Хөл	115,3
15.	Чеди-Хөл	210,0
16.	Эрзин	271,3
17.	Тере-Хөл	38,8
	Кожууннарның ниити түнү	5660,7
18.	Кызыл хоорай	4048,5
19.	Ак-Довурак хоорай	550,3
	Ниити түнү	10259,5

Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садарына көрдүнгөн алкоголь продукциязының шынарының дугайында 2007 чылдың апрель 3 №420 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 1995 чылдың ноябрь 22-де №171 «Этилдиг спирттин, алкоголь болгаш спирт холумактыг продукцияның бүдүрүлгезин болгаш саарылгазын күрүнеден таарыштырар дугайында», 2002 чылдың декабрь 27-де №84 «Техниктиг таарыштырылга дугайында» Федералдыг хоойлуларга дүүштүр, шынары багай алкоголь продукциязын хаммаатыларның кадыын болгаш амыдыралын камгалаар, этилдиг спирттин, алкоголь болгаш спирт холумактыг продукцияның бүдүрүлгезин болгаш саарылгазын таарыштырар хоойлужудулганы сагыыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садарына көрдүнгөн алкоголь продукциязының шынарын эки-тура-биле хынаар системаны организаастаар талазы-биле, Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукциязын чедирер, шыгжаар болгаш садарын боттандырып «Тываның алкоголь ассоциациязы» сайгарлыкчы эвес кады ажилдажылганың бот-идепкейлиг чоруун деткиир.

2. Күштүг болуп турар хоойлужудулганы тургускан чурумунуң шенелде хевирлеринге дүүштүр быжыггаан керээге үндезилеп, лаборатория түннелин үндүргөн, Тыва Республиканың девискээринге үүр-

мектеп садарына көрдүнгөн алкоголь продукциязының шынарына хыналданы чорударын Тыва Республиканың девискээринче алкоголь продукциязын киир сөөртүрүн боттандырып турар организацияларга сүмелээр.

3. Алкоголь продукциязын күрүне монополиязын хандыраар талазы-биле албан (Ендан):

Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садарына көрдүнгөн, алкоголь продукциязының шынарына эки тураның хыналдазын чорудар болгаш алкоголь продукциязының саарылгазын таарыштырар, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын сагырына организацияларны деткиир.

Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садарына көрдүнгөн алкоголь продукциязының шынарына хыналда талазы-биле хемчеглерни эрттиреринге информация деткимчезин чедирер.

4. Бо доктаалдың күүселдезинин контролюн Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдизи эргелелинге дагзыр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

«Чаа-Хөл чылыг» күрүнең каттышкан бүдүрүлгезин эде организаастаар дугайында Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың сентябрь 26-да № 1133 доктаалын күжүн чидирген деп хүлээп көөрүнүң дугайында 2006 чылдың декабрь 13 № 1420

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

«Чаа-Хөл чылыг» күрүнең каттышкан бүдүрүлгезин эде организаастаар дугайында Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың сентябрь 26-да №1133 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

Электри энергиязының чедирелгезинин магадылалдыг ажил-чорудулгазын таарыштырар талазы-биле хүлээлгени боттандырып чорудар Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагыргазының бүрүн эргелиг органының дугайында

2006 чылдың декабрь 13 №1416 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 2006 чылдың август 31-де №530 «Электри энергетиказын реформаже шилчидер үезинде электри энергиязын үүрмектеп садар рыногунуң ажил-чорудулгазының Чурумун бадылаар дугайында» доктаалын боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Электри энергиязының чедирелгезинин магадылалдыг ажил-чорудулгазын таарыштырар талазы-биле хүлээлгени боттандырып чорудуп турар, Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагырганың бүрүн эргелиг төлээзи Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанын тодарадыр.

2. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албаның дугайында Чурумунуң 4-кү кезээне, Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың февраль 10-да №123 «Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанын дугайында» бадылаан доктаалында 4.16 пунктуга дараазында немелдени кириер;

Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

3. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының немелде хүлээлгелерни күүседире-биле киригенинге холбаштыр, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының аппаратадының ажилдакчыларының үстүкү санын көвүдедир дугайында айтырыгны сайгарып көөрүн Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязынга сүмелээр.

4. Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың контролюн Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдизи эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2007 чылда республиканың агроулетпүр комплекзинин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин аңгы адырларынга күрүне деткимчезинге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидия бээринин Чурумун бадылаар дугайында

2006 чылдың сентябрь 26 № 1141 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың сентябрь 15-те №289-р «Ажылдап кылырынга эргежок чугула Тыва Республиканың чижек эрге-хоойлу актыларының даңзызы болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралына «2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвелинин материалдарын Тыва Республиканың Чазааның кириеринин талазы-биле план-хемчеглерниң бадылаар дугайында» айтышкынынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2007 чылда республиканың агроулетпүр комплекзинин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин аңгы адырларынга күрүне деткимчезинге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидия бээринин коштунган Чурумун болгаш субсидия бээринин үндезини болур документилерниң даңзызын бадылаар.

2. Көдээ ажил-агыйны деткииринге чарыгдалдар талазы-биле 2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинден

бээр субсидияның коштунган хемчээлин (ставказын) бадылаар.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың февраль 6-да №102 «2006 чылда агроулетпүр комплекзинин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин аңгы адырларынга күрүне деткимчезинге республика бюджетинден субсидия бээр Чурумун бадылаар дугайында» доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

4. Бо доктаалдың контролюн Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдизи эргелелинге дагзыр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың сентябрь 26-да №1141 доктаалы-биле бадылаан

2007 чылда республиканың агроулетпүр комплекзинин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин аңгы адырларынга күрүне деткимчезинге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидия бээринин ЧУРУМУ

1. Амгы Чурум республиканың агроулетпүр комплекзинин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин аңгы адырларынга күрүне деткимчезинге Тыва Республиканың республика бюджетинден 2007 чылда субсидия бээрин чурумчудуп турар.

2. Саң-хөө чылында бюджет хүлээлгезинин бадылаан лимидинин хемчээлинге республика бюджетинин каттышкан бюджет бижидилгезинге дүүштүр Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынче субсидия хевиринге республика бюджетинин акша-хөреңгизинден шилчидер.

3. Республика бюджетинин акша-хөреңгизин организаастыг эрге-хоойлу хевиринин кандыг-даа юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерге бээр, а ол ыш-каш арат-тарааның (фермер) ажил-агыйларга (моон соңгаар-субсидия алыкчылары) дараазында чарыгдалдарның хевиринге бээр;

а) уксаалыг мал ажылын деткииринге — ажил-агыйлар генфондузун болгаш уксаалыг төрүүр малдың баш санын өстүрерин база бедик продуктулуг ажаап тударын; а ол ыш-каш ховар болгаш чидеринин кырында келген малдың баш санын өстүрери (теве, иви, сыын, төрүүр сарлыктар, саар белер), тургустунган ставка-биле бир башка 50 хуу хемчээлдин авансызын февральда бээр.

Малдың бажын 100 хуу камгалап алганда азы эрткен чылдың деңгелинде малдың баш санын өстүргенде баш удур түннелдер-биле, төнчү санажылганы бо чылдың декабрьда чорудар.

Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлери, эрткен чылдың деңгелинде малдың баш санын кудулаткан таварылгада, субсидия бээринин төнчү санажылганын чорутпас.

б) республиканың Соңгу чүк районнарынга мал чеминин культураларын өстүреринге үрезин сөөртүп алырынга деткимче — агаар-бойдустуң байдалы-биле үрезин белеткеп алыры болдунмас, республиканың Соңгу чүк районнарынның көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлери мал чеминин культураларының үрезинин сөөртүп алырынга, үрезинин өртээнин сөөртүп чедирген хуузунга тургустунган ставка-биле акшаландыраар;

в) көдээ ажил-агый тарылгазының камгаладылга талазы-биле чарыгдалының кезээниң компенсациязы — көдээ ажил-агыйның тараа тарылгазының чорударына камгаладылга лицензиялыг, камгаладылга организациялары-биле камгаладылга керээзинин талазы-биле камгаладылга дадывырын акшаландыраар;

г) мал ажылының продукциязынга — 1 тоннага тургускан ставка талазы-биле көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлериңден сүттү болгаш дүктү болбаазы-радыры-биле садып алырынга;

д) дизельдиг кывар-чаар материалга — көдээ ажил-агыйның сезоннуг ажилдарын чорударына ажыглаар, дизельдиг кывар-чаар материалдың чарыгдалының чамдык кезин дуглаары;

е) мал ажылының продукциязының баштайгы болбаазырадылганын деткири.

4. Ставканың хемчээлинге дүүштүр чарыгдалдарның хевиринге субсидияны санаарының хемчээли.

5. Мал продукциязынга субсидия алыкчылары ай санында, а уксаалыг мал ажылының деткимчезинге-чылдың эгезинде малдың баш санын күрүне статистиказының органнарының көргүскени-биле Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынче субсидия санаарының дугайында справка-санажылганы киирер.

6. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы субсидия алыкчыларының киригени субсидия санаарының дугайында справка-санажылгага үндезилеп, ай санында дараазында отчеттуг айның 10-нуң хүнүнден орай эвесте субсидия бүрүзүнге аңгы справка-санажылганы тургузар болгаш бадылаар.

7. Республика бюджетинин каттышкан бюджет бижидилгезинде көрдүнгенинге дүүштүр бюджет хүлээлгелеринин бадылаан лимидинин хемчээлинге болгаш субсидияны тургустунган чурум-биле шилчидерин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы боттандырып чорудар.

8. Субсидия хевиринге берген республика бюджетинин акша-хөреңгизин тускай сорулгалыг ажыглаары дээш контролюду Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы боттандырып чорудар.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың сентябрь 26-да № 1141 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйны деткииринге субсидия бээринин үндезини болур документилерниң ДАҢЗЫЗЫ

1. Ховар болгаш чидеринин кырында келген малдың баш санын өстүрерин деткири:

- статотчеттуң хевиринин хоолгазы;
- №24 «Мал ажылының байдалының дугайында медээлер»;
- №3-фермер «Малдың баш санының болгаш мал ажылының продукциязының бүдүрүлгезинин дугайында медээлер»;
- №25-сх «Ивилеринин байдалының дугайында отчет»

2. Мал ажылының продукциязынга:

- сүттү болгаш дүктү чедиреринин керээзи, счет-фактура, капсырылга бижик, хүлээп алыр квитанция.

3. Көдээ ажил-агыйның тараа тарылгазының камгаладылга талазы-биле чарыгдалының компенсациязы:

- көдээ ажил-агыйның тараа тарылгазынга күрүне камгаладылга компаниязы-биле керээ.
- 4. Дизельдиг кывар-чаар материал: «2007 чылдың дүжүдүнге тарылганын түннелдеринин дугайында медээлер» №4 статотчеттуң хевиринин хоолгазы.
- 5. Соңгу чүктүн болгаш даглыг районнарже үрезин сөөртүрүнге деткимче; «2007 чылдың дүжүдүнге тарылганын түннелдеринин дугайында медээлер» №4 статотчеттуң хевиринин хоолгазы.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың сентябрь 26-да №1141 доктаалы-биле бадылаан

Көдээ ажил-агыйны деткииринге чарыгдалдар талазы-биле 2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидия бээринин хемчээли (ставказы)

№	Субсидияның хевирини	Хемчээли	Субсидияның хемчээли (ставказы), рубль
1.	Ховар болгаш чидеринин кырында келген малдың баш санын өстүрерин деткири; Теве Иви, сыын Төрүүр сарлык Саар бе	баш баш баш баш	3138 1200 1200 1200
2.	Көдээ ажил-агый продукциязын сайгарганы дээш сүт дүк	тонна тонна	5000 5000
3.	Республиканың Соңгу чүк районнарынга мал чеминин культураларын өстүреринге үрезин сөөртүп алырынга деткимче	тонна	Өртээниң 14 хуузундан (НӨУ чокка)
4.	Көдээ ажил-агый культураларының тарылгазының камгаладылга талазы-биле чарыгдалының чамдык кезинин компенсациязы	га	Камгаладылга түнүнүн 7,3 хуу ставказы
5.	Көдээ ажил-агыйның сезоннуг ажилдарын чорударына ажыглаар дизельдиг кывар-чаар материалдар	га	75
6.	Мал ажылының продукциязының бирги болбаазырадылганын деткимче	тонна	10000

Тос-Булакка Наадым байырлалында

Арат шөлүндө тиккен 16 чаа өглерни эки көргүзүлгөргө чедип алган кожууннарның чемпионнары белекке алган.

Чыылган чонга кожууннардан бот-тывынгыр артистер аян тудуп, танцы-самны бараалгадып турары.

Өвүр кожууннун Дус-Дагнын алдарлыг малчыннары Анатолий Биче-оолович Донгак өнүң ээзи Ираида Доржувна-биле.

Тыва өглер конкурсузунун киржикчилери — Бии-Хем кожууннун Тарлаг сумуздун малчыннар Роман Эник-оолович Тюлюш, Николай Донгак-оолович Серен, Лариса Михайловна Серен база Айлана Александровна Тюлюш.

Байырлалдар үезинде «Кызыл — Эрзин» М-54 федералдыг орукка машиналар үзүктөлбээн.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ фоторепортажы.

Бистер, эргим номчукчулар, боттарывыстың төрүттүнген кожуунуустуң дугайын четче билдир бис бе? Чамдыктарывыс долзу-биле билбес-ле боор. Ону билип алыры канчап-даа артык эвес. Кожуун бүрүзүнүң төөгүзү ниити республикавыстың бир арыны. Ындыг болганда, ол дээрге, республиканың төөгүзүңге, ажил-амыдыралыңга хамааржыр апаар-дыр.

Кожуун дугайында ном

Амгы үеде орденниг Бии-Хем база Тес-Хем дугайында номнар парлаттынып үнген. Ону чүгле ол чер-чурттулар эвес, харын өске-даа кожууннарның чону улуг сонуургал-биле номчуп, таныжып турар. Бо удаада мен мурнунда Таңдыга партия, совет болгаш база хөй-ниити органның ажилдап чораан хоочуннарывыс Кара-оол Маспык-оол биле Шаңгыр Кууларның бижээни «Таңды кожууну» деп номунуң дугайын допчулап-даа болза, номчукчуларга таныштырар бодай-дыр мен.

Оң төөгүзү республиканы-биле шуут сырый холбаалыг. 1921 чылдың август 13-16-да ынчангы Суг-Бажы деп черге (амгы Кочетов суурга) Совет Россияның төлээлерининг киржилгези-биле Тываның хамык кожууннарының делегаттарының тургузукчу хуралы болуп эрткен. Аңаа тыва чоннун тускай догуннаан күрүнезин тургусканын чарлааш, баштайгы Конституция-высты хүлээп алган. Таңды дээрге орус тараачыннарның маңаа көжүп келгеш, ажилдап-чурттап, тывалар-биле аралашып эгелзэн девискээрлерининг бирээзи. Ындыг болганда, бо кожуунга тыва, орус чурттакчыларның харылзаа-найыралының эгезин салган чер-дир.

Оон аңгыда бо кожууннун девискээринге Элегес күрэконом (баштайгы коллективтиг ажил-агый) тургустунган. Оң ажил-агый талазы-биле үлегер-чижээ Тывага үнелеп четпес улуг болган. Оң девискээринге баштайгы курорт ажиттынган. Суг күжү-биле ажилдаар баштайгы электри станциязы Элегес хемге Чал-Кежиг суурнун чанынга тургустунган. База-ла Тываның төөгүзүндө бирги ГЭС ол болган. Ол ышкаш эвилел ужура-дузалыг бүдүрүлгө — «Тыва кобальт» комбинат база-ла Таңдыга ажилдап эгелзэн, ол чүгле таңдыжыларның эвес, а бүгү Тываның чоргааралы. Социалисттик Күш-ажылдың баштайгы Маадырлары — Таңды кожууннун төлээлери болган.

Тараалан Таңдының төөгүзүндө каш-ла одуруглар мындыг-дыр. Үстүндө чижектерге мындыг чүүлдү база немеп каалы. Чүл дээрге, Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен 220 тыва эки турачының эң хөйү — 45 кижиче бо ко-

жуундан, оң иштинде чүгле Кочетов суурдан 17 кижиче, а оларның иштинде кады төрзэн 4 алышкы, Кекек Оюннун оолдары база эрес-маадырлыгы-биле киришкен. Бо иеге болгаш оң дөрт огулга тураскаалды Кочетов суурда тургускаан.

Авторлар Россия империязының Эртемнер академиязы Тыва-же эң баштай-ла шинчилел экспедициязын 1914 чылда чорутканын, оң составынга Ксения Дмитриевна Минцлова деп кижиче чорааш, Тывага келгеш көргөн, билген чүлдериңиз дугайында «Ыракта чурт» деп номну бижээш, парлатканын бижип турар. Ол ном кончуг ховар, амгы үеде Кызылда А. Пушкин аттыг библиотекада карак огу дег кадагалаттынып чыдарлар авторлар айыткан. К. Маспык-оол биле Ш. Куулар ол солун номдан чамдык одуругларны номунда кириген.

Оларны номчулуңа даан: «Ынчангы көргөн, билгеним бүгү чүлдериңиз сактып келгеш, чүгле мынча дээр мен: Бурган башкының чаяап хайырлааны ол оран-чурт тергиин-не чараш-тыр». Оон аңгыда, алдын казыкчызы Николай Черневин деп ажилчының мындыг чугаазын ол шинчилекчи база номунга кириген: «Тергиин-не байлак оран-дыр бо. Мында черле чүнү чок дээр боор: бойдус байлактарын, делгем чараш девискээрлер, аңнаар, динчээр черлер шупту бар-дыр». Ол ышкаш «Оң (Атамановка суурнун дээни ол) чурттакчыларының кылыр-ла ажилы аң-мең кезин ынаар-мынаар, ыңай-бээр садып-сайгарар улус болду. Мал ажилы мүн-не шору, а чер ажилы барык чок».

Мен бодаарымга, «Ыракта чурт» деп номну тыва дылга очулдурга, номчукчуларга хайырлаар болза, дыка-ла солун хире.

Авторлар Таңды кожууннун эң сурагылы кижилери Янчат Маадыр, Иван Юртаев, чырыдышкын сайыды Петр Морозов (ол баштай-ла Кур-Чер ортумак школазынга ажилдап эгелзэн), Межегей школазынын директору турган Кара-кыс Монгуш, алдарлыг малчын Биче-оол Куулар, малчыннар Мөңге Комзукай, Александра Чоловна Оюннарның өг-бүлезининг болгаш өскелерининг-даа дугайын, коллективтиг ажил-агыйның (Кочетовка)

сөөлгү удуртукчуларының база сөөлгү үеде кожуун даргаларын сактып, аттарын бижээни солун.

Номчуштуг бир материал Россияның бирги Президенти Б.Н. Ельцинни Чагытай хөлге дыштанганының дугайында.

База бир демдегеп каар ажыктыг чүүл болза, Таңдының эм болур хөлдериңиз, аржааннарының дугайы. Оларны авторлар номчукчуларга таныштырбайн баар аргазы чок болган. Чүге дизе, Чедер хөлдү, Дус-Хөлдү канчап мактавайн баар боор.

Номда чамдык авторларның шүлүктөрүн база сөөлгү арынар-ында кириген. Тодаргайлаарга, төрүттүнген черининг дугайында Лидия Сааяның, сурагылы башкы Чолдак-оол Оюннун база Таңдыга партия райкомунун ийги секретарына хөй чылдарда ажилдаан, бо номнун авторларының бирээзи Кара-оол Андреевич Маспык-оолдун чогаалдары кириген. Авторлар К. Маспык-оол биле Ш. Куулар бо номну бижирде, улус-биле чугаалажып, архив материалдары-биле таныжып, чүткүлдүг ажилдаан.

Номда хөй санныг фото-чурктары кириген. Бо номну улуг сонуургал-биле номчуп дооскаш, бир-тээ, Таңды кожууннун мурнунда чоорту Кызыл, Чеди-Хөл кожууннар кылдыр эде органиастаан болганда, амгы үеде оларның дугайында улаштыр бижип, кожуун даргаларындан интервьюларны ап, черле оларның амгы байдалын база моон сонгааргы хөгжүлдээрининг дугайын улаштыр бижир болза деп бодаар-дыр мен. Шынап-ла, ол кожууннарда алдарсурагылы сүт-бараан фермалары, куш фабриказы, «Тыва кобальт» комбинаты-даа ажилдап турду. «Кара-Хаак» совхоз ногаа, капуста талазы-биле республиканы хандырып турду дээр болза, хөөредиг болбас. «Тирилге» совхоз Дуржулга станциязы республикага эң-не тараал ажил-агыйлар турду.

Боду бодун хандырттынар деп дүрүм бар. Ону барымдаалааш, шынап-ла, Элегесте, Чал-Кежиге-даа хөй мал-маган азырап, чүгле боттарынга эвес, харын кожа-хелбээлеринге безин ачы-дузанын чедире берген арааттар эвээш эвес. Оларның дугайын база өскелерге үлегер-чижек кылдыр бижир болза, дыка-ла ажыктыг болур ийик. Бо дугайын «Таңды кожууну» деп номнун авторлары бодап турар. Ону барымдаалааш, олар бо чогаалыңа улаштыр ийги номну (биргизининг уламчызын) база бижип, эге базымче кирипкен. Ол эки-дир.

«Таңды кожууну» деп аттыг ийи ном парлаттына бээрге, оларны республикага тарады, номчукчуларга бараалгадыры чугула.

Седен ХЕРТЕК.

ӨСКЕН СУУРУҢ, ӨӨР ЧОНУҢ САКТЫ БЕРДИ

Кижиниң төрүттүнген, чер базып, өскен чер-чуртту, өөр чону кажан, каяа-даа сагыштан ыравас, эң-не эргим боор чүве.

Кижиче Тывадан дашкаар өске черлерге чоруп-чоруп, дедир чедип келирге, өдек-коданында кирип келген чүве-биле демей сагындырар. Өскен суурун, өөр чонун сактып келирге, чүдөн эргим. Чамдык улус төрүттүнген, өскен черинден ажил-амыдыралының-даа аайы-биле өске черлерге чорутулааш, көңүс сураг баар-даа болгулаар. Оларның-биле ийи-чаңгыс таварылга бооп ужуражы бергеш, чугаалажырга дыка солун боор. Назы-хары элзэн дөгүй бергилзэн, кастыктарында хыраа дүктер илези-биле көстүп келгилзэн, туң дег ак диштери шаарарып, харын-даа чамдыктары курзуйгулай-даа бергилзэн болгулаар. Бо черден чоруткаш, үр апарган күдээлерлиг, кенээттерлиг-даа апарган ха-дуңмалар Тываның кайы-даа булуңнарында эңдерик. Кижиниң өскен чер-чуртту, төрөл чону ышкаш чүве кайда боор.

Өскен сууруңар, өөр чонуңар силерни сакты берди, ха-дуңмалар, дугуржуп сүмелешкеш, сууруңарга бир солун ужуражылга азы сактышкын хевирлиг чүлдөн эрттирип көрүңер. «Өскен суурун, өөр чонун сакты бердим» деп-даа чүлдү эрттирип болгай-ла. Силернин араңарда кандыг мергежилдин кижилери, ажи-төлүңер чок дээр. Ыраажылар, шүлүкчүлөр, сыгытчылар, хөгжүмчүлөр, чогаалчылар, сайгарлыкчы-саарлыкчылар, эмчилер, башкылар, спортчулар дээш, оон-даа өске. Чыраа-Бажы суурга ажил-

дап-чурттап чораан Монгуш Чимит-оол Уткушович, Ховалыг Хөктүг-оол Шаңмакович оларның өг-бүлелери, ыраажы, таланттылыг Куулар Виктор Чимит-оолович болгаш Айыбыжы Михаил оларның өг-бүлезе, Куулар Делгермаа, Делет-оол дунмаларым, Үндезин Анатолий, Баталова Чочаймаа Ондар-ооловна, Сат Бичии Сагбалдаевна, Куулар Чечек Ак-ооловна, Куулар Раиса Ак-ооловна, Кара-Сал Александр Семис-оолович, Пюрюна Виктор Кууларович (Кызыл хоорайда), Суг-Аксында Сарыглар Эртине Александрович, Донгак Омак Калинович, Ак-Довурак хоорайда Сарыглар Николай Очур-оолович, Межегей суурда Кара-Сал София, Зоя угбашкылар, Монгуш Кара-кыс Кожай-ооловна, Хандагайтыда Куулар Станислав Мөмекович, Каа-Хем жоюнда Түлүш Чадам-оол Сувакович, оон оолдары Люндуп, Лайдып, кобальтылыг Хову-Аксында Окия, Гана Кууларлар, Мөңгүн-Тайгада Раиса Сагбалдаевна болгаш өскө-даа хөй-хөй чаңгыс чер-чурттуг ха-дуңма төрөл чонунун чамдызын сактып бижидим. Чүгле Кызыл хоорайда ажилдап-чурттап турар Чыраа-Бажы суур чурттуг хөй аныктар бар. Ындыг болганда, олар чыгылы сүмелешкеш, мээң бо бижээ чүүлүмге хамаарыштыр бир-ле солун чүлдү суурга эрттирер боор дээринге бүзүрер артым.

Өскен сууруңар, өөр чонуңар силерни сакты берди, манап арттывыс.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

ДУВҮРЕНЧИГ СОҢГУЛДАЛАР, ДУШ ЧОК ДЕПУТАТТАР

Мен, ыр-шоорда кирген Бай-Тайга кожуунуң база бир онзагай каас-чара булуңу болур Шуйнуң Калбак-Өдөк деп черинге Кара-Доңгак Мечинниң өг-бүлезинге 1932 чылдың Мечи чылында төрүттүнгөш, чер-чуртумнуң арыг агаарын тынып, кат-чимизин чип, Барлык-Шуйнуң шапкын хемнеринге балыктап, ойнап-хөгөлөп өскөн кижиле болгай мен.

Улгады берген кижилерни улус көрбөзүн чүвези чок джиринде учур-ла бар, шынап-ла, эки-даа, берге-даа үелерни көрүп чурттап келдим. Тывага бир-ле дугаар соңгулда 1945 чылда болуп эрткен, ынчан быдаргай көшкүн чурттап чораан тыва араатар соңгулдага кончуг идепкейлиг киржи турган. Чонга агитас-массалыг суртаал ажылын эки чорудуп турганындан ийикле, аныктар — хувискаалчылар турган.

«Чоогага тура дүшпес, шолбан дүктүг Шокар-Дойну»

Соңгулдага сургакчылар, соруктуг-ла агитатор деп ырлажып турганын сактырдыр мен. Ол үеде соңгулдага депутаттарны депшидерде, кижиниң ада-ызыгуурундан бээр, арыг-шыныч чораанын, өг-бүлезиниң кижизидилгезинге чедир, суму, район хуралдарына сайгарып тургаш, ажил-агыйның мурнакчыларын шилип соңгуур турган. ССРЭ-ниң болгаш Тываның-даа соңгуткан депутаты акша-шалың чок, аал-оранынга ажил-агыйын кылбышаан, нам-чазактың доктаал шиитпирлерин чон ортузунга тайылбырлап, соңгукчуларның чагыын, дилээн күүседир дээш чай чок чүе.

Мен 1965 чылдың март 14-те Тыва АССР-ниң Кызыл хоорай совединиң депутатынга соңгуттуруп чордум, ол үеде негелде, харысалга улуг, республиканың планныг ажил-агыйы, соңгукчуларның чагыын, дилээн күүседир дээш оларның айбычызы болуп чүе чораан, соңгуткан сорулгазы-даа ол. Ынчан кижизидилге ажылының шыңгыы бедик деңгелге турганындан кижиле бүрүзү ажил-агыйлыг, корум-чурумнуң, арагалаар, оорланыр, ажил чок кижилер-даа турбаан.

1993 чылда РФ-тиң хамаатыларының соңгудар болгаш соңгуур эргелерин чаарткан, 18 хар четкен хамааты кижиле соңгуур-даа, соңгудар-даа эргелиг, соңгулдага киржир, киршпезиниң дугайында кымның-даа алба-даар, дужаар эргези чок, соңгулда эргелерин хажыдып, меге документ кылыр комиссия болгаш албан-дужаалдыг кижилерни хоойлу езугаар харысалгага онаарын айтыркан. Амгы үеде демократычтык соңгулда динмиревишаан, удаа-дараа эртип-ле турар, депутатка депшиткен кижилер чонну арага-дары, аш-чем, акша-төгерики-биле хээлилеп садып тургаш, депутатка соңгутура шаап алыр арга тыпкан.

Эрткен чылдың октябрь 8-те болгаш бо

чылдың март 11-де эрткен соңгулдалар бүгү чонну шуут кайгаткан, аңаа соңгукчуларны хээлилеп, холунга акша берип, садып ал, соңгуттуруп турду. Март 11-де болган соңгулдага ол арганы оон-даа дора ажылгаан, чон көрүп турда-ла, кижиле бүрүзүнге муңмуң акша берип, массалыг хээлилээшкини ажы-биле организастан. Халас акша ажилдап ап амдажаан кижилерге арын-нүүрнүң, шын-мегениң-даа херээ чок, чүгүлүр када халас кежикти четтирери ол-ла. Хээли кылыр, хээлилээр арганы кезек депутаттар тулган-на ажылгаан. Ам сөөлгү үеде холунга бир-ле чүвени сунуптар болза, кандыг-даа айтырыг чинги-биле шиитпир-леттине бээр апарган. Мындыг чижектер чүгүлү соңгулдалар үезинде звес, а ажилга тургустунарда азы дээди өөрөдиге черинче кирип алырда дээш, өске-даа хээли алыр чоруктар көвүдээн.

2001 чылда бүгү чоннуң хүлээп алган конституциязын езугаар Төлээлекчилер палатазынга 130 депутатты, а Хоойлужудулга палатазынга 32 депутаттыг турар кылдыр 4 чыл хуусаада соңган. Ол хоойлуну төлевилеп кылып турган комиссия РФ-тиң Конституциязын эмин эрттир хоолгалап дөмөйлөштүр тургусканы таарымча чок, биче буурай тыва чоннуң национал чаңылдарын барымдаалап көрбөзүн, соңгуп алганывыс Хоойлужудулга палатазының депутаттары чаа Конституция-выска өскерилге-даа, немелде-даа эдип кирип шыдавас болган, хөй чылдар иштинде соңгуп алган депутаттарывыс мал оорунга удур чаңгыс-даа хоойлу үндүрүп чадаан, оорлар малывысты төндүреринде келген, чон бижип-даа, дилеп-даа, манап-даа келген, аңаа чаңгыс-даа депутат харыылап, чонга тайылбыр берип шыдаваан. Конституция дээрге, түр үениң звес, а чоннуң келир салгалының салым-хуузуң шиитпирлээр Үндезин хоойлу-дур. «Суг көрбөй, идик уштуп, даг көрбөй, эдээн астып» дээни ышкаш чаа Конституция төлевилели кылып тургускан комиссия коргуп, сөстип тургаш, Тывага Президент эрге-чагырганы солааны — улуг чыгырыг. В.Путин, Россияның субъектилеринге Президент эрге-дужаал турбас деп айттышыкын шиитпир-даа бербээнде, Президент-даа, Чазак-даа даргазы боорга, ында ылгал чок, дөмөй-ле дээш ол эргени солааны таанда чөгенчиг. Чазак Даргазын Путин кандыг-даа таварылгада солур-даа, дүжүрер-даа эргелиг, а Президент кижини чүгүлү соңган чону дүжүрер, халаар кылдыр Үндезин хоойлууда айткан болгай.

Тываның байлаа чонунга, тываларга чет-чир болгаш артар кылдыр чаяттыңан, ол келир салгалывыска арттырар болгаш камгалаар хөрөңгивис, үүжевис-тир, ам ону

даштыкының-даа, иштикиниң-даа байлары ажиллап казып, үрегедеп эгелээр деп барды. Тывага президент эрге-чагырга турган болза, ооң шиитпир, чөпшээрели чокка кым-даа кирер, аңаа дээр, үрээр эргези чок, харын-даа даштыкы чурттар, күрүнелер-биле дорт хостуг харылзажыр эргелиг. Сөөлгү үеде республиканың чону пенсия, пособие, акша-шалың өй-шаанда үнмейн баарга, боттарының санал-оналын илередип, бичии республикага хөй депутаттар туткан ажы чүл деп айтырыгны каш чыл бурун-гаар-ла көдүрүп келген. Ажы-биле чугаалаарга, республика бюджетинге орулга кирип турар албан-организация черлеринде ажилдап турар ажилдакчылардан болгаш чондан кирген үндүрүп ол-ла-дыр. Россияның хамаатылары болганывыс «аас-кежик», ооң ачызында дотация-биле мөлдүк-калдык чурттап чор бис.

Хоочуннуң бодалы, саналы

Көрүнер даан, 2007 чылда ТР-ниң бюджетинден Улуг Хуралдың ийи палатазынга чарыгдары-биле көрдүнгөн акша түңү 112 млн. 642 муң рубль, ооң иштинде Хоойлужудулга палатазынга 82 млн. 550 муң рубль, а Төлээлекчилер палатазынга 30 млн. 92 муң рубль, бо сан-түң чүгүлү чаңгыс 2007 чылда чарыгдары-дыр, а 4 чыл иштинде чеже-чеже миллионнар апаар-дыр. Мындыг ажы чок артык чарыгдалдар республика бюджетинге кончуг берге аар байдалды тургузары чугаажок, ооң учурундан чылдың-на Москвадан акша-төгерики диленир, сургакчылаар чорувузу чаңгыл апарганы чажыт звес-ле болгай. Чону дээш сагыш салып чоруур чамдык депутаттарның безин ийи палатаның ажы чок дээр үнелиг, чөптүг сүмелерин дыйнаарга, өөрүнчү-дүр. Миллион ажыг чурттакчылыг Красноярск край 52 депутаттыг, ол ышкаш Иркутск облазы — 45, а 142 млн. ажыг чурттакчылыг Россия безин чүгүлү 450 депутаттыг болгай, а Тыва Республикага 305 муң чурттакчылыг хиреде, 162 депутаттыг, шуут кайгамчык. Ынча хөй аг-шериг кижилер-биле чүден камгаланыр дээр чүе ийик.

ТР-ниң Үндезин хоойлузуңуң 1-ги болгаш 16-гы эгелеринге өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер деп, чоннуң саналдап, сүмелеп турары кончуг чөптүг, аңаа каттыжар кижилер-дир мен. Бүгү чоннуң референдумун 2008 чылдың эгезинде эрттиргеш, бо айтырыгны аңаа кири болгаш соңгулда хоойлузуңуң болгаш Улуг Хуралдың ийи палатазының дугайында Конституция судунуң дугайында көөр, бо артык чарыгдалдарны шиитпирлээр республика бюджет-

динге камналганы болгаш улус ажил-агыйын хөндүреринге улуг деткимчени тургузары чугаажок. Черле ынчаш чоннуң ажыг дерин төп тургаш ажилдап каан акша-орулгазын ажык чок артык черлерге чарыгдарын чоннуң буруу шаап, арга-сүмезин берип турарын чөптүг деп санаар мен. Бо үстүнде бизээн чүүлдеримге хамаарыштыр бодумнуң амы-хууда бодалымны илередип, саналдаарым болза:

Бирээде: соңгулдалар үезинде чонну хээлилээр болгаш акша-төгерики-биле саттынар чорукту үндезини-биле узуткаар, ындыг таварылга кылган депутатты бадылаашкына шуут кирибес азы хостаар, ол ышкаш соңгулда эргелерин хажыткан комиссия кежигүнүн хоойлу езугаар шыңгыы торгаар азы хостаар. Суму, район депутаттарын хөй-ниити хуралдарындан шилип, хол көдүрүп бадылааш, соңгулда бюллетен-неринде ады кирген кандидаттарның адының дужунга соңгукчу бадыладым дээш адын салыр, кым хөйүн алган болдур, депутатка соңгуткан болур. Ийи дакпыр соңгулда чорутпас, бюджеттен чарыгдал кылбас, соңгулданы Улуг Хурал (парламент) болгаш Күрүне Думазына ынчаар кылыр.

Ийде: ТР-ниң бюджетиниң чыл бүрүде берге, чедишпес байдалын өөренип көргөш, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазын бүрүнү-биле дүжүрер, чаңгыс палаталыг Хоойлужудулга палатазынга 9 ийикле, азы 11 кижиле доктаамал үндезинге ажилдаар кылдыр тургускаш, артык депутаттар аал-оранынга ажилдавышаан депутат хүлээлгезин күүседип, сессияларга киржир. Херек хоойлуларны хүлээп алырда, дээди суд, прокуратура болгаш Чазак төлээлериниң киржири албан, ынчаар ажилдап-даа турган болгай.

Уште: ТР-ге Президент эрге-чагырганын катап тургузар, Россияның 21 национал республикаларының барык чартыи президентилиг. Тыва Республика ыдык ырлыг, Туктуг, Сүлде демдектиг болганда, президент эрге-чагыргазы чүге туруп болбазыл? Ол Тыва Республиканың адынга, ооң чонунга алдар болгаш хүндү, келир салгалывыска быжыг магадылал ол-дур. Чон чок болза күрүне-даа, Чазак, депутат-даа турбас, бүгү чоннуң референдуму-биле кара чаңгыс шиитпир хүлээп үндүрер чер чон-на болгай.

Дертте: депутат кижиниң эргелерин эмин эрттир кызыгаар чок, дээр болбас кылдыр улгаттырып көргөни хоойлуга дүүшпес деп бодаар мен. Ону ажылгааш, депутат кижиле чүнү-даа үлгедип, кылып болур ышкажыл! Конституцияда — удуртукчу, албан-хаакчы-даа, бөдүүн ажылчын-тараачын-даа кижилерниң эргези «дең», чүгүлү хоойлуга чажытыр дээр болгай.

Улуг Хуралдың структуразы өскерилген таварылгада, Конституция судун кызырары албан, Чазак биле Парламент чаарттыңан болганда, оларның аразына чөрүлдээ турбас учурлуг.

Мечин ЧИЦТОЛ.

Кызыл хоорай.

Келир Күрүне Думазыне кирер олутту алыр дээш чидиг демисел чуртта эгелээн. Чамдык политологтарның чугаалап турары-биле алырга, соңгулдаже кирер партияларның даңзызынче кирер дээш демисел «амыдырал дээш звес, а өлүм дээш демисел-биле дөмөй апарган» деп турар.

Сентябрьга чедир бо чидиг демиселдин даңзызын кымнар баштап алган кирери тодараттынар. «Чаңгыс демниг Россия» партиязын Б.Грызлов болгаш С.Шойгу баштап кирери билдинип турар. Үш дугаар кижиниң дугайында айтырыг амдызында чажыт болуп турар. Бодавыже Кремльден президентиниң кандидатынга кирип болур кижиле кээр деп дамчыыр чугаа база чоруп турар.

«Чөптүг Россия» партиязын С.Мироновтуң баштап алгаш кирери билдингир. Уштун бирээзинге Россияның улустуң артизи Р.Маркованың ады үнүп турар. База бирээзи Кремльден келир байдалдыг.

РФКП-ни Г.Зюганов болгаш Нобель шаңналының лауреады Ж.Альферов баштап алгаш кирер хевирлиг болуп турар. Үш дугаар кандидатка баш бурунгаар берип турар медээ-биле алырга, В.Ильяхин биле Н.Харитоновтуң кайы бирээзи кирер хире. «Оң талакы күштериниң» партиязының бажынга Н.Белый, Б.Немцов, В.Рыжковтуң кирери билдинип турар. РЛДП-ни Жириновский удуртуру билдингир, үш кол күштүн бирээзинге улуг бизнесмен көстүп келир чадавас.

Ам болур Күрүне Думазының соңгулдазынга хөй-ле бизнесменнер киржири көрдүнүп турар. Массалыг информация чепсектеринде бөлүк олигархтарның соңгулдага киржириниң дугайында чугаа тарай берген. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының даңзызында С.Богданчиков («Роснефть»), В.Рашников болгаш А.Морозов (Магнитогорскиниң металлургия комбинаты), А.Козицын (Уралдың даг-металлургия комбинаты) дээш...

«Бо хүнде Күрүне Думазында 200 хире бизнесменнер бар, олар ам 300 хире чеде бээр боор» деп, хамаарылга чок депутат В.Рыжков чугаалап турар. Россияның улуг байларынга парламент кандыг-даа хамаарылга чок, оларга чүгүлү Күрүне Думазының депутаты «корочка» херек болуп турар. Депутаттар ямаларның коллегия кежигүннери болур, ынчан кээрге, оларга бедик эрге-дужаалдыг кижилерниң кабинеттеринче хостуг кирер эрге тургустунуп кээр болгаш ол бизнес айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. Ынчалза-даа оларның шуптузу депутат болуп шыдавас. Партийкы даңгы резина ышкаш шөйлү бербес-ле

болгай, борта кол черни акша ойнаары билдингир.

«Аргументы и факты» солунуң берип турар медээзи-биле алырга, партийкы даңгыже кирер олуттуң өртээ 5-10 млн. доллар болур деп турар. Политолог С.Бельковский бир звес оорланмас, коррупция-биле холбашпас болза, чаңгыс партияның соңгулда мурнунуң компаниязын чорударының чарыгдалы 70-75 млн. доллар чеде бээр деп турар.

Ам болур Күрүне Думазының соңгулдаларына улуг компаниялар деткиччилер болуп киржири билдинип турар. Чижээлээрге, «Чөптүг Россия» партиязы улуг идегелди «Транснефть», «ЛУКОЙЛ» компанияларыныче салып турар. Оларга «Россияның демир-оруну» ААН база каттыжа берип болур. Россияның компартиязында улуг аталдарлыг деткиччилер чок болуп турар. Оларны бай олигархтар кайыын деткичи ийик, ынчалза-даа национал угланышкыныг сайгарлыкчылар оларның даңгызының 30 хуузуң алыры билдинип турар. Өске партияларга көөрдө, олар соңгулдага эң-не эвээш хөрөңгилег кирери билдингир. Ак сеткилдиг, хуу ажык бодавас оларның агитаторларының күштүг четкизи дузалаары билдингир.

Соңгулданың өртээниң улгат-

каны-биле чамдык бичии партияларның соңгулдаларга киржир аргазы чок болуп турар. Чамдык политологтарның даап бодап турары-биле алырга, оларны күштүг болгаш хөй хөрөңгилег улуг партиялар садып алаар.

Декабрьда болур соңгулда-ларга хамаарыштыр Төп соңгулда комиссиязының санал турарын езугаар алырга: «Чаңгыс демниг Россия» партиязы 40-42 хуу

Күрүне Думазының соңгулдаларына уткуштур

ПОЛИТИКТЕР БАЖЫН КӨДҮРҮП ЭГЕЛЭЭН

үннү, РФКП — 16-20 үннү, «Чөптүг Россия» партиязы — 8-10 үннү, РЛДП — 12-15 үннү, «Солагай талакы күштер» партиязы 6-7 хуу үннү ал болур. Кол-ла чүе соңгукчуларның соңгулдага киржилгезинден хамааржыр, соңгукчуларның киржилгези эвээжээр-ле болза, солагай талакы күштериниң туружу быжыга бээр.

Апрельде Красноярск крайга болуп эрткен соңгулдаларның практиказындан алгаш көөрге, солагай талакы күштерниң партиялары соңгулданың адын баксырадыр болгаш соңгулдага соңгукчуларның киржилгезин үзер политиктиг технологияны кара өжөгээр ажылгап турганнар. Ол дээрге эр-

ге-чагырганың партиязының адын, ат-алдарын баксырадыр, а артык партияларның туружун быжыглаар сорулга-дыр. Ынчалза-даа шупту партиялар соңгулдаже кирип шыдавас деп чүе билдингир.

Бир звес Күрүне Думазыныче кирериниң 7 хуу моондагың 4-тен хөй партия ажып эрте бээр болза, ынчан «Чаңгыс демниг Россия» партиязы 50 хуудан хөй олутту Думага ал шыдавайн баар. Кремль

«чаңгыс демниглерге» Думага чартындан хөй олутту алыр сорулганы салып турары чажыт звес болгай.

Ынчал кээрге, «Чаңгыс демниг Россия» партиязы 230-ден эвээш звес мандатты алыр сорулганы салып турар. Кремль берге байдалда чаңгыс фракцияның үнү-биле хоойлуларны хүлээп алыры оларга таарымчалыг болуп турар. Күрүне Думазына тергииделди тудуп алыр сорулга-биле олар РФКП-биле кады «Чөптүг Россия» партиязынга удур улуг ажылды чоруда берип болур деп, соңгулда мурнунуң технологиязын эки билер кижилер чугаалап турар.

Сергей ХЕРТЕК.

• Сувурган чанынга чугаа

ЧОННУҢ ЧООН ОРУУНДА

Суш суур бетинде арт кырында туттунган сувурганны тударынга деткичи О.Н. Шан-оол.

Кижилер бир-ле чүүлге таварышкыш, бурганга кандыг-ла буруулуг болчу ирги мен деп бодай бээр. Ынчангаш ол аакты эдип алырын кижилер кызыдар.

«Тыва турист» хаагы акционер ниитилелдин удуртукчузу Орлан Николаевич Шан-оол оглунуң соонда сагыш-сеткили уярап чорза-даа, ажил-агынын салбайн, 70 ажыг кижилер коллективин бут кырынга тургузуп келген. Тыва кижилер болгаш, езу-чаңчылдарны сагып чоруу чаңчылдыг. Бир катап суг дагаан черге баарга, ону арат чонунга эки чүүлдер кылып чоруу болзуңза, эки чүүлдер сенче дедир эглип келир дээн. Аныяк кижилер оон хей-аът кирип, Би-Хем кожуунуң чагырга чери база Тываның Камбы-лама эргелели-биле дугурушкыш, дөргүл-төрелдин, эш-өөрүнүң күжү-биле Кызыл-Абакан оруунда, Суш суурнуң бетинде Даштыг-Чарык арт кырынга сувурган тудуун кылып эгелээ.

— Туранга 8 класс дооскан мен. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттууларымга, тыва чонумга бүгү-ле экини күзүш, оларның сагыш-сеткили, хей-аъды бедик болуру-биле белээм-даа болур ыйнаан дээн сеткилим-дир. Сөөлгү үеде тыва чонувустун аразында арагадарыже сундулуг, угаан-медерел талазы-биле кызылар апар чыдар улустар көвүдөп турарын эскерип чоруурдур бис. Шажын-чүдүлгевисти, чараш езу-чаңчылдарывысты ыдыкты-биле сагып чоруурувусту күзээр мен — деп, Орлан Николаевич эгени араак чугаалады.

— Сувурганны тударынга ортумаа-биле кайы хире чарыгдал үндү? — деп, оон сонургап айтырамын: — Орук чарыгдалдарын санавакса, 120 муң хире рубль болган боор — диди.

Магалыын, мындыг аныяк улус тыва чону, оон келир үеде сагыш салып, чүнү-даа харамнанмай, улуг Россия-биле бистиң республикавысты харылаштырып турар чоннуң улуг оруунда сувурган тудуп

Сувурган ажыдышкынының үезинде Камбы-лама эргелелиниң хуурактары ном номчаан.

берген боорга, чоргааранчыг болбайн канчаар. Оон иези Зинаида Маадыевнага, ачазы Николай Монгуш-овичке, өөнүң ишти Марта Даниловнага база бичии уруу Альмирага ол ийи дакпыр чоргаарал, өөрүшкү. Оларның чанында мындыг буянын сеткилдиг кижилер чөлөнгиш болуп чоруу дээрге, бурганның чаялгазы-дыр. Тыва чон ортузунга шак мындыг буянын, чагай сеткилдиг кижилер хей-ле болзун деп, Камбы-лама эргелелиниң хуурактарының ыдымайлап, ном номчааны-даа таварылга эвес.

— Бо дээрге тудугнуң бирги чадазы-дыр, даг эдээн аштап-арыглааш, сувурганны долгандыр сарыг шажынның он ийи чылдарының дүрзү-хевирлерин сиилбип, тургузар бис — деп, Орлан Николаевич чугаалады.

Сувурганның турар чери, шынап-ла, кончуг чараш, долгандыр арга-арыг-биле шыптынган даглар эдээ чер. Би-Хем кожуунуң чагырга чериниң даргалары ону долгандыр аштап-арыглап, ногаанчыдар бис деп аазаннар.

Даштыг-Чарыкка сувурган ажыдышкынының үезинде кызыл кожааны кескениниң соонда, тудугжуларга республиканың Камбы-лама эргелелиниң хөндүлөл бижиктерин тывыскан. Тываның хоочун хөмөйжизи Коңгар-оол Ондарның удуртулгазы-биле тыва хөмөй-сыгыт аңаа чаңгыланган.

Светлана МОНГУШ.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Камбы-лама эргелелиниң хөндүлөл бижиктеринге төлептиг болган бөлүк тудугжулар.

Шырак дуржулгалыг каастакчы-чурукчу бодунуң ачы-дузазын сүмелеп тур

- ♦ Бажың иштинин аян-шинчилиг каасталгазы
- ♦ Эзелериниң азы чурукчунуң төлөвилели-биле каасталга ажылдары
- ♦ Күүселдеге авторнуң хайгааралы
- ♦ Авторнуң азы эзелериниң боттарының күзели-биле кылыр ажылдар
- ♦ Бажың азы дача чанын үнүштер (чечектер, чадаң үнүштер) ажылдап каасталгалыг хевир кириери
- ♦ Сад девискээринин биче скульптуралы (национал хевир-шинчилиг)
- ♦ Чуртталга болгаш хей-ниити бажыңнарынга (өзэлдеринге) каасталган, эде салырының, шеверлел база тудуг-монтаж ажылдарының талазы-биле консультациялар
- ♦ Эгезинден төнчүзүңе чедир тудуг, шеверлел, монтаж ажылдарын кылыры.

Харылажыр телефону: 3-80-31.

Бодайдар диди

Кижилер болуру — эң-не берге мергежил.

Г.Фрейтанг.

Арын-нүүр деп чүл ол? Ужур то-даргай билдинмес байдалдарда компас-тыр.

В.Гюго.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭ ЧУРТТАВЫШААН...

Тывада ат-сураа билдингир фотокорреспондент, чогаалчы Охемчик Ондарның 70 харлаан юбилейинге тураскааткан ужуражылга актыг черге репрессияга таварышканнарның музейинге болуп эрткен.

Аңаа оон кады ажылдап чораан журналист эш-өөрү, коллегалары Алексей Артаевич Дүгержаа, Монгуш Сендажиевич Байыр-оол, сурагылы башкылар Александр Касхоевна Ойдан-оол, Барыин-Хемчиктен Деспилдей Бүдүповна Чыргал болгаш чогаалчының дөргүл-төрелдери, кады төрээрнери, Сактымышкын ажы-төлү киришкен.

Ужуражылгага чыылганнар чогаалчы журналист эдилеп чораан эт-херекселдериниң болгаш номнарының делгелгезин сонургап көрүп, Охемчик Дукуровичиниң дугайында чылыг сактымышкынарны кылган.

О.Д.Ондар Сүт-Хөл кожуунга 1937 чылда төрүттүнген. Элээди оолчугаш турда, оон ачазы актыг черге нүгүлдедип, шийтирген. Амыдыралдың аар-бергезин элээди оол шаандан бээр көрүп келээ-даа, Охемчик Ондар школаны кызымаккайы-биле доозуп, эртембилигин чедип ап, кижизиг мөзү-бүдүштүг, ак сеткилдиг кижилер болган. Амыдыралың таварышкан аар-берге хилинчек оон кадыыңга салдарлыг болганы чугаажок.

Чүрек аарып чорза-даа, Охемчик Дукурович бүгү назынында ак сеткилдиг ажылдап, чогаалдар номнарын чырыкче үндүрүп, хей-хөй төөгүлүг фото-чуруктары арттырып каан. Оон ажылдарын Алдан-Маадыр аттыг национал музейден хөйү-биле көрүп болур. Актыг черге нүгүлдедип шийтиргеннерниң музейин тургусканнарның бирээзи. Оон ачызында амгы шагың аныяк-өскени Россияга болгаш Тывага болуп турган репрессияның ханыг чылдарының дугайында билип ап, чуртунуң төөгүзүн өөренип чоруур. Тывага репрессияга таварышканнарның музейин тургусуп, ону дүжүргөш, Алдан-Маадыр аттыг музейиниң бир салбыры кылып каар дей бээрге, аңаа шийтирли-биле удурланып, аңгы музей кылдыр турарын чедип ап шыдаан кижилер база О.Д.Ондар. Ам ол музейге башкылар кээп, төөгү кичээлдерин эрттирип турар. Ынчангаш сурагылыг чогаалчы журналист ажил-херээ бөгүнде-даа чонунга ачы-дузазын көргүзүп турары ол.

Бистиң корр.

«ТываЭНЕРГО» ААН-ниң юридиктиг эргелиглерге дыңнадыры болза, электри санакчыларының көргүзүлгезин ай санында 25-28 хүннеринде «ТываЭнерго» ААН-ниң баланстар учедунуң килдизинге эккеп көргүзүп турарының эргежок чугулазын сагындырды.

Адреси: Кызыл хоорай,

Рабочая кудумчузу, 2, кабинет № 4.

Константин Ховалыгович ОРУС-ООЛ

Бо хүннерде тыва медицина болгаш ниитилел эгиттинмес улуг когаралга таварышкан. 70 харлап чораан назынында чырык өртем-чейден республиканың №1 эмнелгезиниң кезер эмчизи Константин Ховалыгович Орус-оол чарлып чоруткан.

Константин Ховалыгович Орус-оол 1937 чылдың сентябрь 18-те Тыва АССР-ниң Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал сумузунга төрүттүнген. Томск хоорайның медицина институтун дооскан соонда, ол Сүт-Хөл, Мугур-Аксы болгаш Таңдының төп кожуун эмнелгелеринге кезер эмчи болуп ажылдап чораан. 1965-1967 чылдарда К.Х.Орус-оол Иркутск хоорайның медицина институтунуң баазаыңга клиниктиг ординатураны дооскан соонда, 1971 чылга чедир Улуг-Хемниң төп кожуун эмнелгезиниң кезер салбырының эргелекчизи болуп ажылдап чораан. 1971 чылдан тура, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир республиканың №1 эмнелгезинге кезер эмчи болуп, чонунга улуг буянын чедирип келген.

Константин Ховалыгович Орус-оол эң-не бедик дээн мергежилдиг

кезер эмчи чораан болгаш аныяк кезер эмчилерниң дагыныкчызы. К.Х.Орус-оолдуң организаакчы салым-чаяаны, кижилерге кичээн-гейлиг хамаарылгазы, дузааргак сагыш-сеткили база ажылыңга ханызы-биле бердингени кады ажылдап турган эш-өөрүнүң база республиканың чонунуң улуг хүндүткелин, бүзүрелин болгаш өөрүп четтирген сеткилин чаалап алган. Ажил-ижинге, хей-ниити ажылыңга чедишкенин дээш Константин Ховалыгович Орус-оолга Чазак шаңалдарын, «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты 1982 чылда тывыскан.

Тывавыстың төлептиг оглу, чонунуң буянын эмчизи Константин Ховалыгович Орус-оолдун мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалывысты оон чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүңге илгерилеп тур бис. Оон чырык омур-хевирин, буянын ажыл-ижи сагыш-сеткилдерге кезээ мөңгөде кадагалаттынып артар.

Тыва Республиканың Чазак. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агы, улуттук килдистер — 1-17-09, 1-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 8517. Чагыр 103.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг курунениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинзин-Кравченко, 1).
Солунда парлалтыңган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.